

Warren Treadgold

BYZANTIO

Σ ΕΠΙΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ Σ

Μετάφραση
Γιώργος Λεβενιώτης

Επιμέλεια
Γ. Αβραμίδης

Αν διακρούσαν περισσότερο οι θητείες των ανίκανων Μιχαήλ Α΄ ή Μιχαήλ Γ΄, ίσως να χρεωκοπούσε η αυτοκρατορία και να πυροδοτούσαν καταστροφικές στρατιωτικές εξεγέρσεις. Σε πολλές περιπτώσεις, οι διεκδικητές του θρόνου θα μπορούσαν να είχαν οδηγήσει στα άκρα τις εμφύλιες συγκρούσεις, δημιουργώντας την αυτοκρατορία ή προδίδοντας και παραχωρώντας εδάφη στους Αραβες ή στους Βουλγάρους. Λιγότερο ευφελείς ηγούμενες θα μπορούσαν να αγνοήσουν τις ευκαιρίες που παρουσιάστηκαν για τον προσηλυτισμό των Σλάβων ή για νίκες επί Αράβων και Βουλγάρων. Το Βυζάντιο τα πήγε καλά κυρίως επειδή, από την εποχή της Ειρήνης μέχρι τον Βασίλειο Β΄, ευτύχησε να έχει ασυνήθιστα ικανούς κυβερνήτες, κληρικούς, αξιωματούχους και στρατηγούς.

6

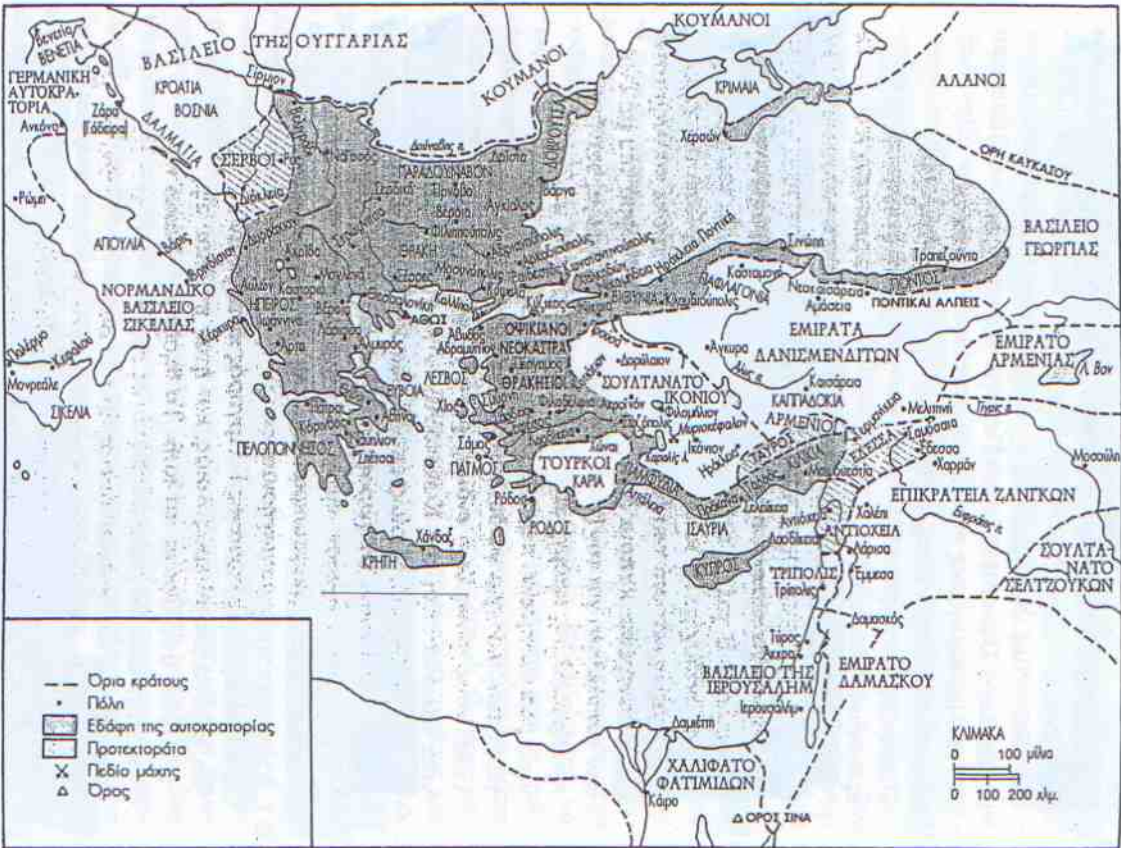
ΕΥΜΑΡΕΙΑ ΚΑΙ ΑΔΥΝΑΜΙΑ

(1025-1204)

Δεκατρείς ελάχιστες αυτοκράτορες

Τίποτε δεν αποκαλύπτει τόσο ξεκάθαρα την περιορισμένη αντιληψία του Βασιλείου Β΄ για τις ευθύνες του, όσο η **αδιαφορία του για το ζήτημα της διαδοχής**. Αν και δεν γνώσταν να αποκληρώσει τον γηραιά και ανεπαρκή αδελφό του Κωνσταντίνο Η΄ θα έπρεπε τουλάχιστον να είχε παντρεύει κάποια από τις κόρες του αδελφού του με ένα άνδρα κατάλληλο για τον θρόνο, όσο εκείνη ήταν ακόμη ικανή να τεχνοποιήσει. Όμως ακόμη και ο Κωνσταντίνος, **μετά από μια σύντομη και μέτρια θητεία, περιέμενε την στιγμή που θα βρισκόταν στην νεκρική του κλίνη για να δει την θυγατέρα του Ζωή παντρεμένη. Η σαρανταεπενιάχρονη Ζωή ενδιαφερόταν κυρίως για τα καλλυντικά και οι αξιωματούχοι του Κωνσταντινού πρότειναν για σύζυγό τη τον Ρωμανό Αργυρό, κυρίως επειδή θεωρούσαν ότι θα μπορούσα να τον χειραγωγήσουν. Τα χειρότερα δεν είχαν έρθει ακόμη: τον επόμενο μισό αιώνα σχεδόν, έμελλε η διακυβέρνηση να περάσει στις χέρια παρόμοιων γραφειοκρατών, που πάντοτε προωθούσαν υποψηφίους εύκολα χειραγωγήσιμους.**

Ο γραφειοκράτης Ρωμανός Γ΄ Αργυρός χαιραγόταν από οικογένεια γαιοκτημόνων της Μικράς Ασίας, και ήταν περίπου εξήντα ετών όταν ανέβηκε στον θρόνο, το 1028. Το θησαυροφυλάκιο ήταν ακόμη γεμάτο, και ο Ρωμανός όχι μόνο ξόδεψε αλόγιστα για ανεξέλεγκτες εκκλησιών, αλλά ακύρωσε το διάταγμα του Βασιλείου Β΄, που υποχρέωνε τους πλούσιους να καταβάλλουν τους αρχαιώτους φόρους των φτωχών. Το κύριο στρατιωτικό σχέδιο του Ρωμανού ήταν η προσταγή της του Εμιράτου του Χαλέπιου – ενός ακίνδυνου κράτους, υποτελούς στην αυτοκρατορία. Μετά από μία αποτυχημένη απόπειρα εξαστορίας του εμίρη, ο Ρωμανός επιτέθηκε στο Εμιράτο μέσα στο καταικτόνιο του 1030, οδηγώντας τους εξουθενωμένους από την ζέ

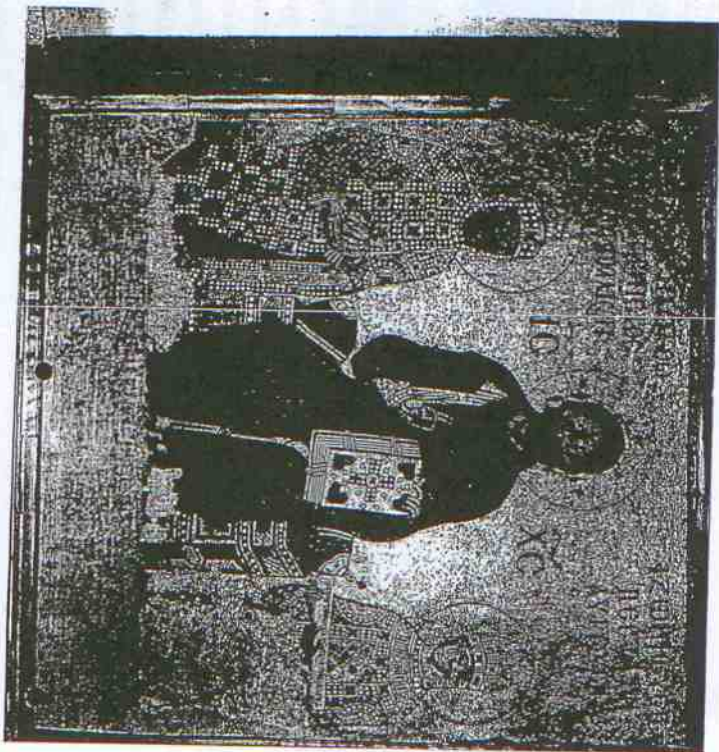
στη στρατιά του σε δύο ενέδρες. Οι Βυζαντινοί τράπηκαν σε ταπεινωτική φυγή, ωστόσο, την επόμενη χρονιά, ο χαρismaticός νεαρός στρατηγός Γεώργιος Μανιάκης επανέβησε το κακό, εισβάλλοντας στο Εμιράτο -το οποίο τελικά επανήλθε σε καθεστώς υποτελείας-, και χυριεύοντας την Εδέσσα, που είχε χαθεί στην διάρκεια των ειρηνικών πολέμων επί Βασίλειου Β'. Το μοναδικό μοραβικό λάθος του Ρωμανού ήταν ότι παραμέλησε την σύζυγό του Ζωή, η οποία τον δολοφόνησε το 1034, με την βοήθεια του εραστή της, Μιχαήλ Παφλαγόντα.

Την επομένη της δολοφονίας, η Ζωή παντρεύτηκε τον Μιχαήλ και τον ανακήρυξε αυτοκράτορα. Ο Μιχαήλ Δ' ήταν ο πρώτος στα χρονικά αυτοκράτορας που προερχόταν από την τάξη των εμπόρων. Δεν είχε κλείσει ακόμη τα τριάντα, όμως έταξε από επιληψία, πρόγνια που τον καθιστούσε σχεδόν ακατάλληλο. Κύριος σύμβουλός του ήταν ο αδελφός του Ιωάννης ο Ορμανοτρόφος, ένας ευνοχός προσηλαμωτός του χριστιανικού ορμανοτροφείου, ο οποίος έπεισε την Ζωή να υποβηθεί έναν ανεπιθύτου ως μελλοντικό διάδοχο. Η σημαντικότερη πρωτοβουλία της νωθής βυζαντινής κυβέρνησης ήταν να αναθέσει στον Γεώργιο Μανιάκη την επανάκτηση της Σικελίας. Ο Μανιάκης κατέλαβε τις Συρακούσες, αλλά αμέσως μετά φυλακίστηκε από τον Ορμανοτρόφο ως ύποπτος επιβουλής. Αφέθηκαν έτσι οι Άραβες να ανακαταλάβουν τις Συρακούσες, και στασιαστές Νορμανδοί μισοθρόνοι να ξεκινήσουν την κατάκτηση της νότιας Ιταλίας. Ο Ιωάννης διέταξε επίσης τους Βουλγάρους να πληρώνουν σε χρήμα τους φόρους που πάντοτε κατέβαλλαν σε είδος, προκαλώντας έτσι μία εξέγερση που θα ήταν καταστροφική, αν οι Βουλγάροι δεν συγκρούονταν μεταξύ τους, ώστε τελικά παραδόθηκαν.

Το 1041 πέρασε από την αργόσσια του ο Μιχαήλ Δ'. Ο ανεπιθύτος Μιχαήλ Ε' Καλαφάτης, αν και ελάχιστα ευφυής, επιχείρησε παρ' όλα αυτά να απαλλαγεί από τις μετριότητες που τον περιέβαλλαν. Εξόρισε τον θείο του Ιωάννη Ορμανοτρόφο, απελευθέρωσε τον Γεώργιο Μανιάκη και του έστειλε να πολεμήσει τους Νορμανδούς στην νότια Ιταλία. Το 1042 μάλιστα εξόρισε ακόμη και την θετή μητέρα του Ζωή, Ερτώ και ανίκανη, η Ζωή ήταν η νόμιμη αυτοκράτειρα και ο όρκος της Κωνσταντινούπολης ξεσηκώθηκε υπέρ της. Ανάγκασε τον Καλαφάτη να ανακαλέσει την Ζωή, την επευφήμησε μαζί με την αδελφή της Θεοδώρα, και εκθρόνισε και τύφλωσε τον Καλαφάτη. Η Ζωή δεν επιθυμούσε ούτε να κυβερνηθεί ούτε να συνεργαστεί με την α-

(1041-42)

(1034-41)

10. Υψηλότερο στην εκκλήσια της Αγίας Σοφίας, με τον Κωνσταντινό Θ' Μονομάχο (βασίλευσε από το 1042 μέχρι το 1055) και την αυτοκράτειρα Ζωή (βασίλευσε το 1042), να παρουσιάζουν προσφορές στον Χριστό. Στο ψηφιδωτό αυτό, ο Κωνσταντίνος (δηλ. το κεφάλι και η επιγραφή του) έχουν πάρει τη θέση του Ρωμανού Γ' Αργυρού (1028-34), πρώτου συζύγου της Ζωής.

δεξιά της. **Δύνητομα έκανε τρίτο γάμο, αυτή τη φορά με τον Κωνσταντίνο Μονομάχο.**

Στασιανάγης, αριστοκράτης με λεπτούς τρόπους, ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος έδινε την ψευδή εντύπωση ότι θα ήταν πιο ικανός από τους τέσσερις προκατόχους του. Σε αντίθεση μ' αυτούς, έμεινε στον θρόνο αρκετά χρόνια ώστε να βιάσει σοβαρά την οικονομία και την ασφάλεια της αυτοκρατορίας. Ενώ ήταν το ίδιο σπάρταλος με τους προκατόχους του και δαπανούσε μεγάλα ποσά σε χτίσματα και γεν-

ναυδισδες παροχές, ο Μονομάχος κατάφερε να εξαντλήσει τα τεράστια αποθέματα που είχε συγκεντρώσει ο Βασίλειος Βουλγαροκτόνος. Μόνο επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου παραμελήθηκε ο στρατός τόσο πολύ, ώστε στις τάξεις του να επικρατήσει δυσφορία και κατάρτιση. Όταν διέταξε τον Γεώργιο Μανιάχη να επιστρέψει από την Ιταλία, ο μεγάλος στρατηγός στασίασε, πέρασε την Αδριατική, και πιθανότατα θα έπαιρνε την εξουσία αν δεν τραυματιζόταν θανάσιμα σε μία -νικηφόρα για τον στρατό του- μάχη εναντίον των αυτοκρατορικών δυνάμεων.

Όταν πέθανε η ηλικιωμένη αυτοκράτειρα Ζωή (γύρω στο 1050), ο Κωνσταντίνος άρχισε να κόβει νομίσματα χρυσά μόνο κατά τα τρία τέταρτα. Ήταν η πρώτη φορά μετά από ογτώ αιώνες, που αυτοκρατορας νόθευε το νόμισμα. Προφανώς ο Κωνσταντίνος είχε αναπροσαρμόσει τα εισοδήματα των αυλικών και γραφειοκρατών του, τη στιγμή που η υποτίμηση του νομίσματος μείωνε τις αποδοχές των περισσότερων στρατιωτικών. Μεγάλο μέρος των ενόπλων δυνάμεων ήταν από καιρό αδρανές και υπεράριθμο· κι όμως ο Κωνσταντίνος προτιμούσε να προσλαμβάνει προσωπικούς μισθοφόρους, αφήνοντας έτσι να τρωθεί το αξιόμαχο των καλύτερων θηματικών στρατευμάτων. Το 1053, για να αποφυγεί τις ετήσιες πληθωμείς αποστράτευσε τους πενήντα χιλιάδες στρατιώτες που επάνδρωναν τα αρχιμενικά Θέματα στα βορειοανατολικά σύνορα. Μέσα σε δύο χρόνια οι Σελτζούκοι Τούρκοι, οι πιο επιθετικοί Μουσουλμάνοι της Ανατολής, εισέβαλαν στα ίδια αυτά Θέματα χωρίς να συναντήσουν αντίσταση.

Όταν, πάλι, επιχείρησε να αναχαιτίσει τους Νορμανδούς της νότιας Ιταλίας συμμαχώντας με την παπική Εκκλήσια, οι Νορμανδοί κατά τα πρότυπων τους συμμαχούς και συνέλαβαν τον πάπα. Αμέσως μετά, μια παπική πρεσβεία που είχε σταλεί το 1054 στην Κωνσταντινούπολη, φιλονικήσε με τον Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο ο οποίος αντιστάσσαν στην δυτική και αρχιμενική συνήθεια της χρήσης άζυμου άρτου στην Θεία Ευχαριστία. Παρά τις προσπάθειες του αθενοδύ αυτοκράτορα να εκτονώσει το ζήτημα, οι παπικοί λεγάνται και ο Πατριάρχης αφόρισαν αλληλόλους. Οι αμοιβαίοι αφορισμοί άνοιξαν ένα χάσμα μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας, πολύ δύσκολο να γεφυρωθεί, αρχιβίως διότι δεν σπειλόνταν σε συγκεχυμένες διαφορές αλλά σε μια γενικότερη αντιπάθεια.

Την επόμενη χρονιά (1055) πέθανε ο Κωνσταντίνος Θ', και την εξουσία ανέλαβε η Θεοδώρα, η τελευταία εν ζωή απόγονος της Μα-

κεδονικής δυναστείας, ηλικίας άνω των εβδομήντα ετών. Έζησε μόνο έναν χρόνο παραπάνω, όμως είχε προλάβει να υιοθετήσει ως διάδοχο της άλλο ένα από τα ασημένια πρόσωπα του περιβάλλοντός της, τον Λογοθέτη του Στρατιωτικού Μικραήλ Βρίγγα. Ο εξηκονταετής Μικραήλ ΣΤ', ο ίδιος που μέχρι τότε πλήρωνε τον στρατό με υποτιμημένο νόμισμα, αμέσως συνάντησε την αντίδραση των Μικρασιατών στρατηγών. Το 1057 οι στρατηγοί ανακηρύξαν αυτοκράτορα έναν δικό τους, τον Ισαάκιο Κοιμνηνό, ο οποίος κινήθηκε εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Το λαϊκό αίσθημα, η πίστη στη δυναστεία, τώρα δεν αρκούσε για να στηρίξει τον θρόνο του Μικραήλ ΣΤ' όπως είχε στηρίξει τους προκατόχους του. Ο Μικραήλ ηττήθηκε σε μάχη με τον Ισαάκιο και εκθρονίστηκε.

Γύρω στα πενήντα, ο Μικρασιάτης αριστοκράτης Ισαάκιος Α΄ Κοιμνηνός υπήρξε ο μέχρι τούδε ικανότερος αυτοκράτορας μετά τον Βασίλειο Βουλγαροκτόνο. Όμως είχε να αντιμετωπίσει ένα παραμορφωμένο στρατεύμα, ένα άδαιο θησαυροφυλάκιο, αγχώδη διασπορά και ασυγκράτητο πληθωρισμό, σελτζουκικές επιδρομές στην Μικρά Ασία και νορμανδικές νίκες στην Ιταλία. Δεν μπορούσε να στηριχθεί σε κανέναν από τους γκασφιοκράτες, ακόμη και σε πολλούς από τους στρατηγούς του, κι έτσι αποφάσισε πρώτα να λύσει τα οικονομικά προβλήματα και μετά τα στρατιωτικά. Οι προσπάθειές του να μειώσει τις φοροαπαλλαγές, να περικόψει μισθούς και να διεκδικήσει εκ νέου τις αυτοκρατορικές γαίες, όπως ήταν φυσικό, έβλαψαν την δημοτικότητα του. Όταν αρρώστησε το 1059, είχε αποκαρτωθεί τόσο πολύ ώστε παραιτήθηκε από τον θρόνο. Ο ίδιος δεν είχε αποκτήσει γιο, και ονόμασε διάδοχο έναν φίλο του Μικρασιάτη στρατηγό, τον Κωνσταντίνο Δούκα.

Ο πενήνταετήςαρχοντας Κωνσταντίνος Γ΄ Δούκας ήταν πιο ήπιος χαρακτήρας και απέφυγε ενέργειες που θα μπορούσαν να του δημιουργήσουν εχθρούς. Ήδη όμως οι Νορμανδοί είχαν καταλάβει όλη την νότια Ιταλία, οι Σελτζούκοι Τούρκοι κυριεύαν φρούρια στα αρμενικά θέματα, ενώ τα Βαλκάνια δέχονταν επιθέσεις από άλλα τουρκικά φύλα, τους Πετσενέγους και τους Ούζους. Όταν πέθανε ο Κωνσταντίνος (1067), άφησε την σύζυγό του Ευδοκία Μακρομυθολίτισσα επίτροπο του μικρού ακόμη γιου τους Μικραήλ Ζ'. Η χρησιμοποίηση της κατώστασης ήταν προφανής για κάθε άνθρωπο με στοιχειώδη φρόνηση και υπευθυνότητα. Η Ευδοκία είχε και τα δύο χαρίσματα, και το 1068 παντρεύτηκε τον στρατηγό Ρωμανό Διογένη, έστω και αν

ο τελευταίος, λίγο καιρό πριν, είχε συνωμοτήσει κατά του συζύγου της.

Ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης, ένας δραστήριος Μικρασιάτης μεγαλοαρχηγόνος γύρω στα τριάντα, ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας μετά τον Βασίλειο Βουλγαροκτόνο που έδωσε προτεραιότητα στις στρατιωτικές ανάγκες. Αν και δεν έτρεφε ελπίδες ότι θα μπορούσε να σώσει την βυζαντινή Ιταλία από τους Νορμανδούς, ήταν αποφασισμένος τουλάχιστον να σώσει την Μικρά Ασία και τα σχεδόν ανυπεράσπιστα αρμενικά θέματα, που υποτίθεται ότι την προστάτευαν. Λογάριασε ότι οι στρατιώτες των Ταγμάτων και οι μισθοφόροι ήταν πολύ λίγοι για να απωθήσουν τους Σελτζούκους, και ανακάλυψε στην υπηρεσία πολλούς -εδώ και πολύ καιρό ανενεργούς- άνδρες των μικρασιατικών Θεμάτων, τους εκπαιδευσε όσο καλύτερα μπορούσε και τους οδήγησε εστειωμένα εναντίον των Τούρκων.

Ο βυζαντινός στρατός απέτυχε να εγλωβίσει τους Σελτζούκους επιδρομείς οι οποίοι τον απέφευγαν, αλλά νικούσε όσους τολμούσαν να αναμετρηθούν μαζί του. Οι Τούρκοι ληηλάτησαν πολλές βυζαντινές πόλεις με αδύναμη άμυνα, αλλά δεν χράτησαν καμία από αυτές εκτός από την αρμενική παραμεθόρια πόλη Μαντζικέρτ. Το 1071, με την ελπίδα ότι, νικώντας τους Τούρκους σε μία μεγάλη μάχη θα τους εξανάγκαζε να φύγουν από την Μ. Ασία, ο Ρωμανός οδήγησε μία μεγάλη δύναμη στο Μαντζικέρτ και το ανακατέλαβε. Κατόπιν επέτρεψε κατά του κύριου όγκου του τουρκικού στρατού, τον οποίο διόικουσε ο Σελτζούκος σουλτάνος Αλπ Αρσλάν. Αρχικά φαινόταν ότι ο Ρωμανός θα επικρατούσε, όταν ένας αξιωματικός της οικογένειας των Δουκών, οι οποίοι απεχθανόταν τον Διογένη, διέδωσε την φήμη ότι ο αυτοκράτορας είχε τραπέι σε φυγή. Οι άπειροι στρατιώτες του Ρωμανού πανικοβλήθηκαν, αφήνοντάς τον τελικά αιχμάλωτο στα χέρια του Αλπ Αρσλάν.

Ο αυτοκράτορας διατήρησε την ψυχραιμία του στην αιχμαλωσία, και έκλεισε συμφωνία με τον σουλτάνο. Για να εξασφαλίσει την ειρήνη, και για να κερδίσει την προσοπική του ελευθερία, ο Ρωμανός συμφώνησε να καταβάλει στους Σελτζούκους φόρο, και να τους παραχωρήσει μία παραμεθόρια λωρίδα γης η οποία περιλάμβανε το Μαντζικέρτ, την Αντιόχεια και την Έδεσσα. Υπό τις περιστάσεις εκείνες, η συμφωνία ήταν ευνοϊκή όμως η είδηση της απειλευθείσας του Ρωμανού ήταν πολύ δυσάρεστη για την οικογένεια των Δουκών. Κήρυξαν τον Ρωμανό έκπτωτο, έκλεισαν την σύζυγό του Ευδοκία σε

μοναστήρι και ανακήρυξαν τον Μιχαήλ Ζ' ως μοναδικό αυτοκράτορα. Το 1072 οι υποτελείους τους στο στρατεύμα ανέβησαν τον Ρωμανό να παραδοθεί, και μετά τον τύφλωσαν με τόση βαναυσότητα ώστε ο Διογένης πέθανε.

Ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας είχε χλίσαι τα είκοσι, αλλά ήταν αδρανή και βλαβ, οι δε συγγενείς του ήταν ελάχιστα ικανότεροι. Το μόνο προσόν που διέθετε ο βασιλιάς τους σύμβουλος, ο Λογοθέτης του Δρόμου Νικηφορίτης, ήταν οι επιδόσεις του στην αωλική ληρεια. Η κυβέρνηση του Μιχαήλ χατάφερε να εξουδερώσει χάρτους Βουλγάρους επαναστάτες, αλλά ποτέ δεν μπόρεσε να πάρει με το μέρος της ή να υποτάξει τον στρατηγό του Ρωμανού Φιλάρετο Βραχάμιο, ο οποίος διατηρούσε τον έλεγχο των περισσότερων ανατολικών Ταγμάτων και μεγάλο μέρος των νοτιοανατολικών περιοχών. Στο μεταξύ, τουρκικές ομάδες άρχισαν να προωθούνται διαμέσου των αρμενικών θεμάτων στην Μικρά Ασία, παρρακάμπτοντας τον Φιλάρετο, την Αντιόχεια και την Έδεσσα.

Χαρίς να συναντούν αντίσταση οι Τούρκοι διείσδυαν όλο και περισσότερο στην Μικρά Ασία, και άρχισαν τώρα να στοχεύουν όχι μόνο σε ληλασίες αλλά και σε μόνιμες κατακτήσεις. Απεγνωσμένοι οι στρατιώτες των Θεμάτων που είχαν απομείνει, πετούσαν τα όπλα. Η κυβέρνηση, ανημέτερη με την κάθετη μείωση των προσόδων, τον λιμό και τις αλληλεπιδράσεις στρατιωτικές στάσεις, νόθευσε το νόμιμο ακόμη περισσότερο, και χάλισε ακόμη και Τούρκους για να εξουδερώσει τους στασιαστές. Με τους μισθοφόρους και τους στρατιώτες των ανατολικών και των δυτικών Ταγμάτων εξεγερμένους, οι Τούρκοι δεν συνάντησαν αντίσταση όταν κατέφθασαν μαζικά στο αγανές μικρασιατικό υψίπεδο. Ήταν τέτοια η έλθειση ανδρών με στρατιωτικές ικανότητες, ώστε η κυβέρνηση στράφηκε σε έναν διοικητή που ακόμη δεν είχε καν χλίσαι τα είκοσι, τον Αλέξιο Κομνηνό. Το 1078 ο Αλέξιος τάχθηκε ανοικτά υπέρ του Νικηφόρου Βοτανειάτη, αοχηγού του ακρωτηριασμένου ανατολικού στρατού, ενώ ο Μιχαήλ Ζ' Δούκας έπαιψε τον δρόμο για το μοναστήρι.

Ο Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης, εβδομήντα έξι ετών και εξασθενημένος, στράφηκε στους αυλικούς και τους στρατηγούς του, ιδιαίτερα στον Αλέξιο Κομνηνό. Η νέα κυβέρνηση, όπως και η προηγούμενη, έδωσε προτεραιότητα στην πάταξη των στασιαστών αντί της καταπολέμησης των ξένων εισβολέων. Οι Πετασενίτοι είχαν καταλάβει την βόρεια Θράκη, και οι Νορμανδοί της νότιας Ιταλίας, ετοιμάζονταν

για αντίβαση στα Βαλκάνια. Τον ίδιο καιρό ο Αλέξιος κατέστειλε διάφορους στασιαστές, και ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Βοτανειάτης κέρδισε την αναγνώριση του από τον Φιλάρετο, η επικράτεια του οποίου στην περιοχή της Αντιόχειας και της Έδεσσας ήταν πλέον περικυκλωμένη από τους Τούρκους. Ο αυτοκράτορας προσπάθησε να νομιμοποιήσει την εξουσία του νημφυόμενος την σύζυγο του Μιχαήλ Δούκα, ο οποίος ως μοναχός δεν μπορούσε να συμβιβώνεται μαζί της. Παρ' όλα αυτά ο γάμος προκάλεσε σκάνδαλο. Μάλιστα, όταν ο Βοτανειάτης δήλωσε ότι δεν θα τον διαδεχόταν ο γιος του Μιχαήλ Ζ', η οικογένεια των Δουκών στράφηκε εναντίον του. Το 1081 ο Αλέξιος, του οποίου η σύζυγος ήταν μέλος της οικογένειας των Δουκών, βίβησε προς την πρωτεύουσα και ανάγκασε τον γηραιό αυτοκράτορα να παραιτηθεί.

Οι δύο γενιές μετά τον θάνατο του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου αποτέλουν χλασικό παραδέλτημα των δεινών που μπορεί να επιφέρει μια παραπεταμένη κακοδιοίκηση. Οι μυαπτικοί γραφειοκράτες και οι ανίκανοι αυτοκράτορες τους οποίους προώθησαν, προοδευτικά διασπίσαν τον δημόσιο πλούτο ώπου άδειασαν το θησαυροφυλάκιο, στράβησαν τον δημόσιο πλούτο όπου άδειασαν τον στρατό και έχλακατέστησαν το νόμιμο του κράτους, διέλυσαν τον στρατό και έχλασαν τα μισά εδάφη της αυτοκρατορίας, τα οποία έπεσαν στα χέρια των ανοργάνωτων Νορμανδών και των Τούρκων πλιατσικολόγων. Καμία οικονομική, δημογραφική ή στρατηγική αδυναμία δεν προκάλεσε την κατάρρευση. Ήτληξε αποτέλεσμα ενός μοιραίου συνδυασμού της αδιαφορίας του Βασιλείου Β' για την διαδοχή του, του πρόωπου θανάτου του Γεωργίου Μανιάτη, της ανήτης απόφασης του Κωνσταντίνου Μονομάχου να αποστρατεύσει τα αρμενικά θέματα, της αποκαρδίωσης του Ισαάκιου Α' της προδοσίας των Δουκών σε βάρος του Ρωμανού Διογένη. Όταν όλα είχαν πλέον συντελεστεί, η ζωτική ενδοχώρα της Μικράς Ασίας είχε ουσιαστικά χάθει για το Βυζάντιο, και η επιβίωση της αυτοκρατορίας ήταν και πάλι αμφίβολη, για πρώτη φορά μετά τον όγδοο αιώνα.

Δύο Ικανοί Αυτοκράτορες

Μέσα σε αυτές τις τρομερές συνθήκες στέφθηκε αυτοκράτορας ο εικοσιεπτάχρονος Αλέξιος Κομνηνός. Παρά το νεαρό της ηλικίας του, είχε ήδη έξι χρόνια πείρας ως στρατηγός, στη διάρκεια των οποίων, συχνά αυτοσχεδιάζοντας, επιτέλεσε σπουδαία κατορθώματα. Ποτέ στη ζωή του δεν είχε γνωρίσει συνθήκες στρατιωτικής ασφάλειας ή πολιτικής σταθερότητας, και έζησε από κοντά την καταστροφική διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας από τους πρεσβύτερους του. Διαπαύσιμος και πονηρός, και διόλου καταπονημένος ή προβλέψιμος, ο Αλέξιος Α΄ ήταν κατά κάποιο τρόπο κατάλληλα εφοδιασμένος για να χειριστεί την κρίση. Αν κατορθώνει να αποσοβήσει την άμεση καταστροφή και να παραμείνει στον θρόνο, το Βυζάντιο διατηρούσε ακόμη αρκετή γη και πλούτο ώστε να επανακτήσει μεγάλο μέρος από τα χαμένα. Η αυτοκρατορία προπάντων έπασχε από αναρχία, ενώ οι τυχοδιώκτες αντιπάλοί της δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυροί.

Η πιο σοβαρή απειλή ήταν οι Νορμανδοί της νότιας Ιταλίας, που επιτιμάζονταν να διασχίσουν την Αδριατική. Ο Αλέξιος κατέφυγε σε διάφορα τεχνάσματα. Βασίτηξε σε μεγάλο βαθμό στους συγγενείς του, και παραχώρησε στην μητέρα του Άννα Δαλασσηνή αυθημερόντες εξουσίες για όσον καιρό ο ίδιος θα απουσίαζε σε εκστρατείες. Καθώς δεν διέθετε χρήματα ώστε να προσφέρει δωρεές σε μετρητά, παραχώρησε σε άλλους συγγενείς και ανταγωνιστές του ειδικές εξουσίες συλλογής και παρακράτησης των φόρων σε καθορισμένες περιοχές. Διαπιστώνοντας ότι τα βυζαντινά προκεχωρημένα φυλάκια στην Μικρά Ασία δεν ήταν δυνατόν να κρατηθούν έναντι των Τούρκων, απέσυρε τους άνδρες του από το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου και τους συγκεντρώνει εναντίον των Νορμανδών. Ο αυτοκράτορας μάζεψε μερικά χρήματα νοθεύοντας το νόμισμα ακόμη περισσότερο, προσέλαβε Τούρκους μισθοφόρους και απηύθυνε έκκληση στους Βενετούς.

Αίτητος μήνες μετά την ανάληψη του Αλέξιου στον θρόνο, ο Νορμανδός δούκας Ροβέρτος Τυσακάδος αποβίβασε ένα στρατεύμα κοντά στο Δυρράχιο και το πολιορκίασε. Ο αυτοκράτορας βιάστηκε να αναχωρήσει με όπλο της δύναμης. Όμως ο Ροβέρτος κατήγγειλε συντριπτική νίκη και κατέστρεψε τα δυτικά Τάγματα, τις τελευταίες ένοπλες δυνάμεις που είχαν απομείνει από τον πάλαι ποτέ

βυζαντινό στρατό - αν εξαφάνισουμε τα απομεινόμενα ανατολικά Τάγματα, που διοικούσε ο Φιλάρετος Βραχάμιος. Ο αυτοκράτορας στάθηκε τυχερός και έσωσε τη ζωή του, ενώ οι Νορμανδοί κατέλαβαν το Δυρράχιο και κατέκλυσαν την βορειοδυτική Ελλάδα. Τότε ο Αλέξιος απαλλοτρίωσε τον χυσοά και το ασημί της Εκκλησίας και προσέλαβε μια νέα δύναμη μισθοφόρων, η οποία όμως δυο φορές κατατροπώθηκε από τους Νορμανδούς.

Απελπιμένος ο Αλέξιος προσέλαβε ακόμη περισσότερους Τούρκους και έλαμψε συμφωνία με τους Βενετούς, παραχωρώντας τους μία εμπορική συνοικία στην Κωνσταντινούπολη και ανταλλαγή από τους δασμούς, με αντάλλαγμα την βοήθειά τους εναντίον των Νορμανδών. Την επόμενη χρονιά ο Αλέξιος, ενισχυμένος με ένα βενετικό στόλο και επικεφαλής των Τούρκων μισθοφόρων του, έδιωξε τους Νορμανδούς από την επικράτεια. Ο Ροβέρτος επανήλθε επιβετικά έξι χρόνια αργότερα, με κάποια επιτυχία, αλλά πέθανε το 1085. Οι γιοι του επανέφεραν τότε τον νορμανδικό στρατό στην Ιταλία. Η επιμονή του Αλέξιου είχε σώσει την πάλγυαμένη αυτοκρατορία από την πλήρη υστέρηση στους Νορμανδούς.

Ο αυτοκράτορας έστρεψε τώρα τις δυνάμεις του στον αγώνα κατά των Πετασενέγων, που είχαν υστέρξει την βόρεια Θράκη και επέδραμαν στον νότο. Οι Πετασενέγοι εύκολα νίκησαν τα μισθοφορικά στρατεύματά του και συνέχισαν τις λεηλασίες, ενώ ο αυτοκράτορας πιάστηκε να ανατληρώσει τις απώλειες. Στο μεταξύ κάποιοι Τούρκοι λιτοτάκτες απέτρεψαν στο Αιγαίο και άρχισαν να καταλαμβάνουν νησιά, ενώ οι Βυζαντινοί κυβερνήτες της Κύπρου και της Κρήτης στασίασαν. Μόνο το ιογι, με την βοήθεια ενός άλλου τουρκοικού φύλου, των Κουμάνων, κατόρθωσε ο Αλέξιος να νικήσει τους Πετασενέγους και να επανακτήσει την βόρεια Θράκη. Αμέσως μετά ναυπήγησε στόλο και τον χρησιμοποίησε για την ανάκτηση των νησιών του Αιγαίου από τους Τούρκους, και της Κρήτης και Κύπρου από τους στασιαστές.

Μετά από δέκα χρόνια προσηκτικής διαχείρισης, ο Αλέξιος είχε συγκεντρώσει ένα μέτριο απόθεμα στο θησαυροφυλάκιο και άρχισε να αποτληρώνει τις οφειλές του στην εκκλησία. Έθεσε σε κυκλοφορία το υπέρπυρον, ένα σχετικά καθαρό χυσοά νόμισμα, που είχε την αξία των επτά ογδών του παλαιού ανόθευτου χυσοά νομίσματος. Ο Αλέξιος απέτυχε ολοκληρωτικά να επανακτήσει οποιοδήποτε τμήμα της Μικράς Ασίας, όπου οι Τούρκοι κυριαρχούσαν παντού ε-

κτός από την περιοχή της οροσειράς του Ταύρου, όπου είχαν καταφύγει μερικά από τα στρατεύματα του Φιλάρτου Βραχάμιου, ο οποίος είχε ήδη πεθάνει. Έτσι από το δύσκολο έργο της εκκαθάρισης των Βαλκανίων από τους εχθρούς της αυτοκρατορίας, ο Αλέξιος έδειχνε να αρχείται στην ιδέα ότι το Βυζάντιο θα παρέμενε μία ευρωπαϊκή δύναμη.

Όμως το 1095 ο Αλέξιος εκπληκτος πληροφορήθηκε ότι μία έκκλησή του προς τον Πάπα Ουρβανό Β' για την αποστολή μισθοφόρων είχε εμπνεύσει στον πάπα την ιδέα να κηρύξει Σταυροφορία για την απελευθέρωση των Χριστιανών της Ανατολής από τους Τούρκους. Οι στρατιώτες αυτής της Πρώτης Σταυροφορίας προέρχονταν από όλα τα μέρη της Ευρώπης και προφανώς ξεπενούσαν αριθμητικά το σύνολο του βυζαντινού στρατού. Σύμφωνα με το σχέδιο που είχε κατασφραγεί, θα συγκεντρώνονταν αρχικά στην Κωνσταντινούπολη προστού βαδίζουν μέχρι την Λεουσαλία. Αν και ο πάπας επιθυμούσε οι Σταυροφόροι να παράσχουν βοήθεια στους Βυζαντινούς, ο Αλέξιος θεωρούσε πιο πιθανό το ενδεχόμενο να κατακτήσουν το Βυζάντιο, παρά να διεκδικήσουν την Λεουσαλία. Παρά τις υποψίες του, ο πανούργος αυτοκράτορας δεν σότρεψε να αντιπαρατεθεί στους Σταυροφόρους όσο ήταν ακόμη αδύναμος.

Το 1097 ο επιφυλάκτικος Αλέξιος προχώρησε σε διαπραγματεύσεις με τους διωκτές των 35.000 Σταυροφόρων που κρατεθύνονταν προς Κωνσταντινούπολη. Τους έβαλε να ορκιστούν ότι θα του παρέδιδαν τις μέχρι πρόσφατα βυζαντινές περιουχές που θα ανακαταλάμβαναν, για να κρατήσουν όλες τις υπόλοιπες, ως υποτελείς του. Έτσι από αυτό, ενωμένοι οι Σταυροφόροι με τους Βυζαντινούς πολέμησαν την τουρκοκρατούμενη Νίκαια, η οποία παράδθηκε στους Βυζαντινούς για να αποφευχθούν οι λεηλασίες. Στην πραγματικότητα οι Σταυροφόροι δεν ενδιαφέρονταν για την Μικρά Ασία, όμως προελαύνοντας προς Αντιόχεια, σκόρπισαν τον τρόμο στους Τούρκους δίνοντας στους Βυζαντινούς τη δυνατότητα να επανακτήσουν περισσότερα έδαφη.

Ο Αλέξιος έδρασε με προσοχή. Περμένει να έρθει η κατάλληλη στιγμή του έτους προστάζει πέραν της Νίκαιας. Το 1098 έστειλε ένα στρατεύμα με διοικητή τον γαμπρό του Ιωάννη Δούκα, το οποίο επανέκτησε τα παράλια και τις κοιλάδες της δυτικής Μικράς Ασίας, χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Όμως όταν έφτασαν οι Βυζαντινοί στις παρυφές του μικρασιατικού υψίπεδου, αντί να ανακτούν τις πό-

λεις άρχισαν να τις ισοπεδώνουν, και να εγκαθιστούν τους Χριστιανούς κατοίκους τους στην περιοχή που ήδη κατείχαν. Στο μεταξύ οι Σταυροφόροι κατέλαβαν την Αντιόχεια, αλλά πολιορκήθηκαν εκεί από μία τουρκική δύναμη, και ζήτησαν βοήθεια από τον Αλέξιο. Όμως εκείνος αντί να στείσει να τους βοηθήσει, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη.

Έτσι ο Αλέξιος δεν εξμεταλλεύτηκε πλήρως την εκπληκτική ευκαιρία που του δόθηκε, ώστε να ανακαταλάβει το μεγαλύτερο μέρος ή και το σύνολο της Μικράς Ασίας από τους Τούρκους. Ακόμη και αν δεν διέθετε επαρκή στρατεύματα για την άμεση ανακατάληψη της χερσονήσου, θα μπορούσε να προσλάβει μισθοφόρους, αν το επιθυμούσε. Προφανώς ο Αλέξιος δεν θέλησε να διεκδικήσει την μικρασιατική ενδοχώρα, όπως δεν θέλησε να σώσει και τους Σταυροφόρους, τους οποίους θεωρούσε ως απειλή. Αν μεγάλωνε τον στρατό του και κυριεύε όλη την Μικρά Ασία, οι μεγαλογαλακτιήμονες που υπηρέτησαν στο πλευρό του ως αξιωματικοί θα επανακτούσαν τις γαίες τους στο υψίπεδο της Ανατολίας και θα ισχυροποιούνταν. Αντί να αντιμετωπίσει τους ισχυρούς γαλακτιήμονες ή τους Σταυροφόρους ως δύναμη συμμάχους του, προφανώς ο Αλέξιος τους έβλεπε όλους ως ανταγωνιστές.

Προς εκπλήξη του αυτοκράτορα, το 1099 οι Σταυροφόροι ατιύθησαν τους Τούρκους από την Αντιόχεια και επεκτάθηκαν νότια, μέχρι την Λεουσαλία. Επειδή ο Αλέξιος δεν είχε κάνει τίποτε για να τους βοηθήσει, δεν του παραχώρησαν τον έλεγχο της Αντιόχειας, και επέστρεψαν στον Νορμανδό ευγενή Βοημούνδο, γιο του Ροβέρτου Γ' του σκάδου, να την κάνει πρωτεύουσα της δικής του ηγεμονίας. Όταν ο Αλέξιος πληροφορήθηκε ότι οι παλαιοί του εχθροί Νορμανδοί είχαν καταλάβει πρώην βυζαντινές περιουχές, έστειλε ένα στρατεύμα, που απέστεισε από τον Βοημούνδο μεγάλο μέρος των νοτιών παραλίων της Μικράς Ασίας αλλά όχι και την ίδια την Αντιόχεια. Λίγο χαρόαργότερα ο Βοημούνδος έπεσε στα χέρια των Τούρκων, οι οποίοι τώρα σταθεροποιούσαν τις θέσεις τους στην μικρασιατική ενδοχώρα, ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Σταυροφόρους.

Τα αιμέσως επόμενη χρόνια εντάθηκε η αμοιβαία καχυποψία μεταξύ Βυζαντινών και Σταυροφόρων. Ο Βοημούνδος συμμαχούσε με τους Τούρκους που τον είχαν αιχμαλωτίσει, και προετοίμασε μία ακόμη νορμανδική εισβολή στο Βυζάντιο από την Ιταλία. Το 1107 οι Νορμανδοί αποβίβάστηκαν και πάλι κοντά στο Δυρράχιο, ακριβώς

όπως είχαν χάνει πριν από είκοσι έξι χρόνια. Τώρα όμως η αυτοκρατορία ήταν ισχυρότερη και ο Αλέξιος πιο έμπειρος. Μέσα σ' ένα χρόνο, και χωρίς να εμπλαχτεί σε μάχη με τους Νορμανδούς, είχε θέσει τον Βοημούνδο υπό ασφυκτικό κλοιό, αναγκάζοντάς τον να υποσχεθεί ότι θα παραχωρούσε την Αντιόχεια ως υποτελή στο Βυζάντιο, με αντάλλαγμα την προσωπική του ελευθερία. Ο Βοημούνδος δεν εκπλήρωσε ποτέ την υπόσχεσή του, ωστόσο ο άμεσος νορμανδικός κίνδυνος είχε αποσοβηθεί.

Το Βυζάντιο κατείχε τώρα τις περισσότερες ακτές και κοιλάδες της Μικράς Ασίας, που αποτελούσαν το πλουσιότερο και το πιο πυκνοκατοικημένο κομμάτι της, αλλά όχι και το μεγαλύτερο σε έκταση. Οι Τούρκοι του υψιπέδου συχνά αποτολμούσαν επιδρομές στις βυζαντινές κοιλάδες, οι Βυζαντινοί έκαναν αντεπιθέσεις, και μία πλευρά ωστόσο δεν χερόδιζε σημαντικά πλεονέκτημα. Μέχρι τον θάνατο του Αλέξιου το 1118, το Βυζάντιο απόλαυσε μια ειρηνική ευημερία και σχετικής σταθερότητας – τεράστια βελτίωση σε σύγκριση με το χάος που επικρατούσε όταν ο Αλέξιος πήρε την εξουσία. Κι όμως, το γεγονός ότι απέφυγε να δημιουργήσει ένα νέο πολυπληθή στρατό και να εκδιώξει οριστικά τους Τούρκους από την Μικρά Ασία, ή να συνάψει μία σταθερή συμμαχία με τους Στραυροφόρους, είχε ως αποτέλεσμα να αφήσει τους Βυζαντινούς πιο αδύναμους, τους Τούρκους πιο ισχυρούς και τους Στραυροφόρους πιο εχθρικούς έναντι των Βυζαντινών.

Τον Αλέξιο Κομνηνό διαδέχτηκε ο μεγαλύτερος γιος του Ιωάννης Β' Κομνηνός, ηλικίας τριάντα ετών, δραστήριος και ευφυής. Ο Ιωάννης υποχρεώθηκε να αντιμετωπίσει προβλήματα που είχε αφήσει σε εκκρεμότητα – ή είχε δημιουργήσει – ο πατέρας του. Ο Αλέξιος είχε συγκεντρώσει την εξουσία στα χέρια συγγενών οι οποίοι του στάθηκαν πιστοί, αλλά δεν είχαν τις ίδιες διαθέσεις απέναντι στον γιο του. Δύντομα ο Ιωάννης αναγκάστηκε να καταστείλει μία συνωμοσία, επιτεφάλης της οποίας ήταν η μητέρα του, ο γαμπρός του και ιδιαιτέρως η αδελφή του, η μέλιθουσα ιστορική συγγραφέας Άννα Κομνηνή. Ο Αλέξιος είχε παραχωρήσει στους Βενετούς υπερβολικά γενναιώδηρα εμπορικά προνόμια, τα οποία ο Ιωάννης ανύψωσε.

Ο Ιωάννης επιχείρησε να επεκτείνει την βυζαντινή κυριαρχία στην Μικρά Ασία, κάτι πολύ δύσκολο, αφού ο πατέρας του Αλέξιος είχε αφήσει επί τέσσερις δεκαετίες τους Τούρκους ανενόχλητους να εδραιωθούν στα εδάφη που είχαν κατακτήσει.

Τα περιουσιμμένα σχέδια του Ιωάννη δεν έμοιαζαν να υπηρεθάνουν τις δυνατότητες της αυτοκρατορίας. Ήθελε να θέσει υπό τον έλεγχό του την Αντιόχεια και να διασφαλίσει τις χειρσαίες οδούς ανάμεσα στη βορειοδυτική Μικρά Ασία και στα παράκτια βυζαντινά εδάφη του βορρά και του νότου, τα οποία οι Τούρκοι είχαν αποκόψει. Μέχρι το 1120 ο Ιωάννης κατόρθωσε να ανοίξει μία στενή διώδο προς νότο. Δύντομα όμως ανακόπηκαν οι προσπάθειές του, από επιδρομές Κουμάνων και Πετσενέγων στην Θράκη, λεηλασίες των βυζαντινών ηστών από τους Βενετούς, στάσεις των Βυζαντινών δικηγόρων της βόρειας Μικράς Ασίας, έναν πόλεμο με την Ουγγαρία και εξέγερση των Σέρβων.

Αφού νίκησε με επιδέξιους χειρισμούς τους Πετσενέγους, τους Κουμάνους, τους Ούγγρους και τους Σέρβους, και αποκατέστησε τα εμπορικά προνόμια των Βενετών ώστε να τους κατευνάσει, ο Ιωάννης Κομνηνός στράφηκε ξανά στη Μικρά Ασία. Τα μεγάλα εμπόδια για την επανάκτηση της βόρειας ακτής δεν ήταν οι στασιαστές Βυζαντινοί δικαίτες, αλλά ο μηχανορράφος αδέλφος του Ισαάκιος, οι Τούρκοι και η ορεινή μορφολογία του εδάφους μέχρι τον Εύξεινο Πόντο. Μετά από έξι χρόνια πολέμου, ο Ιωάννης ανακατέλαβε μόνο το δυτικό μέρος των ακτών, ώπου το 1137 βρήκε ένα πρόσχημα για να βαδίσει κατά της Αντιόχειας. Διέσχισε ορμητικά την Μικρά Ασία, και φτάνοντας στην πόλη απέσπασε από τον πρίγκιπά της την υπόσχεση ότι θα του παραδινόταν, αν ο Ιωάννης τον βοηθούσε να πάρει από τα χέρια των Τούρκων ένα νέο πριγκιπάτο στην περιοχή του Χαλεπτιού. Όμως η επιχείρηση αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολη, κι έτσι ο Ιωάννης παραιτήθηκε και επέστρεψε στην βόρεια Μικρά Ασία για να πολιορκήσει τους Τούρκους οι οποίοι είχαν ανακαταλάβει τις πρόσφατες κατακτήσεις του. Ο Ιωάννης συμφιλώθηκε με τον αδελφό του Ισαάκιο και μετά από τρία χρόνια πολέμου ανακατέλαβε όλη τα βόρεια παράλια. Το 1142 άνοιξε πάλι τον δρόμο για τον νότο, τον οποίο οι Τούρκοι κατά τόπους είχαν αποκλείσει, και χρεωθύνθηκε προς την Αντιόχεια. Όμως ένα χρόνο αργότερα ο Ιωάννης έχασε τη ζωή του, όχι μακριά από την πόλη, σε ένα κάπως ύποπτο κυνηγετικό ατύχημα.

Αν και σημείωσε πολλές νίκες, τα πραγματικά κέρδη του Ιωάννη υπήρξαν μάλλον περιορισμένα και η συνολική του στρατηγική μη ρεαλιστική. Ακόμη κι αν είχε κατακτήσει ή επανακτήσει τις περιοχές που είχε βάλει στο στόχαστρο, το αποτέλεσμα θα ήταν μια σειρά

στενών λαοίδων μικρασιατικής γης με εκτεταμένα και μη υπεραστι-
 σιμα σύνορα. Λίγο πριν από τον θάνατό του, ο Ιωάννης σκέφτηκε να
 αφήσει στον μικρότερο γιο του, τον Μανουήλ, ως «πρόικα» κατά κά-
 πιο τρόπο, τα νότια μικρασιατικά παράλια, την Αντιόχεια και την
 Κύπρο - πράγμα που δείχνει ότι ακόμη και ο Ιωάννης το έβλεπε, ότι
 η Αντιόχεια δεν μπορούσε να κυβερνηθεί από την Κωνσταντινούπο-
 λη, αν δεν διασφαλιζόταν ο έλεγχος της Μικράς Ασίας. Κι όμως, δεν
 φάνηκε να σκέφτεται ποτέ σοβαρά το ενδεχόμενο να αφήσει κατά
 μέρος την Αντιόχεια και να εξαπολύσει γενική επίθεση κατά των
 διασκορπισμένων και διαφειμένων Τούρκων της Μικράς Ασίας. Ό-
 πως και ο πατέρας του πριν από αυτόν, ο Ιωάννης Κομνηνός ήθελε
 να αποταμίευει χρήματα, χειριζόταν το εκάστοτε πρόβλημα της αυ-
 τοκρατορίας για λίγο χρόνο, και έδειχνε να φοβάται ότι δεν θα ήταν
 σε θέση να διοικήσει ένα υπερβολικά μεγάλο στρατεύμα και μια πο-
 λύ εκτεταμένη επικράτεια. Όπως και ο πατέρας του, ο Ιωάννης δεν
 εμπιστευόταν ούτε τους ξένους ηγέτες - των Δυτικοευρωπαίων συμ-
 περιλαμβανομένων - ούτε τους ισχυρούς Βυζαντινούς πέρρα από το
 αναξίπιστο συγγενολόι του. Τόσο ο Αλέξιος όσο και ο Ιωάννης φά-
 νταζαν επιτυχημένοι αυτοκράτορες. Μακροπρόθεσμα, ωστόσο, η
 στρατηγική τους (ο περιορισμός της βυζαντινής ισχύος και η μη εξα-
 σφάλιση συμμαχών) εμπειρεύει θανάσιμους κινδύνους.

ΦΙΛΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΠΙΝΘΕΣΗ

Από τους τέσσερις γιους του Ιωάννη Β', ο πρωτότοκος και ο δευτε-
 ρότοκος είχαν πεθάνει λίγο πριν από τον ίδιο, και οι περισσότεροι
 Βυζαντινοί περίμεναν ότι θα τον διαδεχόταν ο τρίτος γιος του Ισαά-
 κιος, ο οποίος βρισκόταν τότε στην Κωνσταντινούπολη. Αντί αυτού
 όμως, στην νεκρική του κλίση ο Ιωάννης, καθώς επιδόθηκε, επέλεξε
 τον νεότερο γιο του Μανουήλ, ο οποίος βρισκόταν στο στρατόπεδο.
 Δεν είναι βέβαιο αν ο Μανουήλ ήταν αμέτοχος στον θάνατο του πα-
 τέρα του. Αν και μόλις είκοσι τεσσάρων ετών, ήδη προκαλούσε ζα-
 ηρές εντυπώσεις, καθώς ήταν δραστήριος και πολυμήχανος όπως ο
 πατέρας και ο παππούς του. Κάπως πιο σίγουρος για την δυναμική
 της αυτοκρατορίας, η οποία έμοιαζε πλέον καλά εδραιωμένη, και λι-
 γότερο καχύποπτος απέναντι στους Δυτικούς, Αν και δεν ακολούθη-

σε διαφορετική στρατηγική από εκείνη των προκατόχων του, υπήρ-
 ξε πιο παρόμοιος και εκκεντρικός, αν όχι απερίσκεπτος.

Αν και ο Μανουήλ απεσχόταν να συναναστρέφεται Δυτικούς, συμ-
 μερίζονταν τα εχθρικά αισθήματα των προκατόχων του για το νορ-
 μανδικό κράτος της Ιταλίας και το πριγκιπάτο της Αντιόχειας. Λίγο
 μετά την στέψη του στην Κωνσταντινούπολη, απέρριψε την προσφο-
 ρά των Νορμανδών για συμμαχία μέσω γάμου, νυμφεύθηκε μία συγ-
 γενή του Γερμανού αυτοκράτορα για να εξασφαλίσει την υποστήρι-
 ξή του εναντίον των Νορμανδών, και επιτέθηκε κατά της Αντιόχειας.
 Η επίθεση του Μανουήλ εξασφάλισε την υποταγή του πριγκιπάτου της
 πόλης, αλλά δεν επέτρεψε στον τελευταίο να βοηθήσει το γειτονικό
 σταυροφορικό κράτος της Έδεσσας, που τελικά έπεσε στα χέρια των
 Τούρκων. Η πτώση της Έδεσσας υπήρξε η αφορμή μιας Δεύτερης
 Σταυροφορίας, η οποία δεν ευδοκίμησε λόγω φιλωνοικιών μεταξύ Βυ-
 ζαντινών και Σταυροφόρων.

Ο Μανουήλ ετοιμάστηκε να επιτεθεί στους Νορμανδούς της Ιτα-
 λίας, οι οποίοι μόλις επεδόρασαν στην Ελλάδα. Ο Νορμανδός βασι-
 λιάς όμως αντέδρασε υποκινητώντας τους Σέρβους υποτελείς του Βυ-
 ζαντίου, τους Ούγγρους, τους Αρμένιους και Τούρκους της νοτιοα-
 νατολικής Μικράς Ασίας και τους Τούρκους της Συρίας να επιτεθούν
 κατά της αυτοκρατορίας. Ο Μανουήλ ανεμετρήθηκε με όλους, με
 μόνη απώλεια την νοτιοδυτική Μικρά Ασία. Ο επίσημος Νορμανδός
 βασιλιάς υποκίνησε μία ακόμη συγγενική εισβολή καθώς και μια συν-
 ωμισσία του Ανδρόνικου, εξάδελφου του Μανουήλ. Αφού εξουδετέ-
 ρωσε και τις δύο επιβουλές, το 1155 ο Μανουήλ έστειλε ένα στρατεύ-
 μα στην νότια Ιταλία, το οποίο όμως την επόμενη χρονιά κατατρο-
 πώθηκε από τους Νορμανδούς. Δύο χρόνια αργότερα, ο Μανουήλ ε-
 πιτέλους αποδέχτηκε την ειρηνευτική συμφωνία που του είχαν προ-
 τείνει οι Νορμανδοί εξαρχής, προτού ακόμη ξοδέψει παταλούς χρή-
 μάτων και συγκρουστεί με όλους τους γείτονές του.

Ο ανήσυχος αυτοκράτορας έστρεψε τώρα την προσοχή του από
 την Ιταλία στην Ανατολή. Αύξησε αριθμητικά τον στρατό του, όχι με
 την πληρωμή μισθοφόρων από το εξαντλημένο θησαυροφυλάκιο, αλ-
 λά παραχωρώντας σε αξιωματικούς του στρατού το δικαίωμα να
 συλλέγουν φόρους από διάφορες περιφέρειες. Μέχρι τότε αυτό το
 προνόμιο περιλιζόταν σε λίγους συγγενείς και συνεργάτες της αυ-
 τοκρατορικής οικογένειας. Ο Μανουήλ χρησιμοποίησε τον ενισχυμέ-
 νο του στρατό για να επανακτήσει την νοτιοδυτική Μικρά Ασία από

τους Αρμένιους, να αποστάσει και πάλι την τυπική υποταγή του πρίγκιπα της Αντιόχειας, και να ταπεινώσει τους Τούρκους της Μιχράς Ασίας. Όταν πέθανε η Τερμανιά αυτοκράτειρα, ο Μανουήλ πήρε για σύζυγο μία Νορμανδή πριγκίπισσα από την Αντιόχεια, αλλά το μόνο που κέρδισε από αυτό τον γάμο ήταν μια πιο γοητευτική γυναίκα.

Το 1162 ο Μανουήλ άρχισε να εκδηλώνει ενδιαφέρον για την Ουγγαρία. Αφού απέτυχε στην προσπάθειά του να ανεβάσει στον ουγγρικό θρόνο έναν υποψήφιο της προτίμησής του, αρραβώνασε την κόρη του με τον Ούγγρο πρίγκιπα Μπέλα, ο οποίος θα κυβερνούσε ένα τμήμα της Ουγγαρίας κατά μήκος των συνόρων με το Βυζάντιο, ως υποτελής της αυτοκρατορίας. Για να επιτύχει αυτό το σενάριο ο Μανουήλ πώλησε με τον βασιλιά της Ουγγαρίας και ονόμασε τον Μπέλα δούκο του διάδοχο, μιας και ο ίδιος δεν είχε ακόμη αποκτήσει νόμιμο γιο. Επίσης, σε μια προσπάθεια να τερματίσει το σχίσμα με την Δυτική Εκκλησία, προσφέρθηκε να διορίσει τον πάντα πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, με αντάλλαγμα την μη αναγνώριση του Τερμανού αυτοκράτορα από τον πάπα. Ο Μανουήλ συμφώνησε ακόμη να συμμαχήσει με τον Σταυροφόρο βασιλιά της Ιερουσαλήμ για την κατάκτηση της Αγύπτου, αλλά το σχέδιο δεν ευοδώθηκε.

Όταν η δεινέτερη σύζυγος του Μανουήλ γέννησε ένα γιο το 1169, ο αυτοκράτορας ακύρωσε τον αρραβώνα της κόρης του με τον Μπέλα. Έτσι να δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις δυτικές υποτελείς, και ακύρωσε τα εμπροκιά προνόμια που είχαν παραχωρήσει στους Βενετούς ο πατριός και ο πατέρας του. Ταυτόχρονα ανέλαβε όλους τους Βενετούς στην αυτοκρατορία και κατάσχεσε τις περιουσίες τους. Η Βενετία ανταπάντησε με επιδρομές στα ελλαγικά νησιά και οργάνωσε μια σερβική εξέγερση, αλλά ο Μανουήλ δεν έκανε πίσω. Αφού πάλινεψε την κουνιάδα του με τον Μπέλα, βασιλιά πλέον της Ουγγαρίας, ήταν τώρα σε θέση να προσαρτήσει την παλιά τάραμεθόρα ηγεμονία του γαμπρού του και να εξαναγκάσει τους Σέρβους σε υποταγή.

Το 1175 ο Μανουήλ κήρυξε τον πόλεμο στους Τούρκους της Μιχράς Ασίας. Άρχισε να κατακτά παραμεθόριες περιοχές, απέκτησε μία έκκληση του σουλτάνου για διαπραγματεύσεις, και την επόμενη χρονιά οδήγησε ένα στρατεύμα προς το Ικόνιο, την πρωτεύουσα του σουλτάνου. Όμως καθ' οδόν έπεσε σε τουρκική ενέδρα, στο Μυριοκέφαλο. Για να απειληθεί ο στρατός του - και ο ίδιος προσωπικά -

ο Μανουήλ συμφώνησε να επιστρέψει τα εδάφη που είχε πρόσφατα αποστάσει από τους Τούρκους. Ένα χρόνο αργότερα, οι Βυζαντινοί νίκησαν τον στρατό του σουλτάνου, ωστόσο η διαίρεση της Μιχράς Ασίας σε βυζαντινή και τουρκική έμεινε περίπου αμετάβλητη.

Με την υγεία του να επιδεινώνεται, ο Μανουήλ θέλησε να εξασφαλίσει την ομαλή διαδοχή του βελτιώνοντας τις σχέσεις του με τους γείτονές του. Αρχικά πάλινεψε τον δεκάχρονο γιο του Αλέξιο με μια ορθόγρονη Γαλλίδα πριγκίπισσα. Έκλεισε μία ασταθή ειρήνη με την Βενετία, απελευθερώνοντας τους Βενετούς που είχε φυλακίσει. Συμφωνώθηκε με τον στασιαστή εξάδελφό του Ανδρόνικο, ο οποίος είχε απολυθείσει με τον παρόδεια του άλλοτε στασιαστή πατέρα του, Ισαάκιου, καταρρεύοντας στους Τούρκους. Μέχρι τον θάνατό του, το 1180, ο Μανουήλ δεν είχε επιτύχει αξιόλογα κέρδη, παρό τα δαπανηρά και φυλόδοξα σχέδιά του, αλλά δεν προχώρησε και σοβαρές απώλειες. Το Βυζάντιο φαινόταν να είναι το ίδιο ασφαλές όσο και καθ' όλη την διάρκεια του περασμένου αιώνα. Με τη διαφορά ότι τώρα έλπιε ένας ώριμος και ικανός ηγεμόνας.

Ο ενδεκάχρονος γιος του Αλέξιος Β' βρισκόταν τώρα υπό την επιρροή της μητέρας του Μαρίας της Αντιόχειας η οποία, παρ' ότι είχε δώσει όρχο ότι θα γνώταν καλόγρια, έκανε εραστή της έναν ανεπιό του συζύγου της. Πολλοί Βυζαντινοί την αντιπαθούσαν επειδή ήταν Νορμανδή, και σύντομα χάπια μέλη της οικογένειας των Κοιμηγών επιχείρησαν να την ανατρέψουν. Οι Σέρβοι είχαν εξεγερθεί για άλλη μια φορά, ο Μπέλα της Ουγγαρίας διεκδικούσε τα παραμεθόρια εδάφη του, Τούρκοι και Αρμένιοι κυλούσαν Βυζαντινά φυλάκια στην Μιχρά Ασία, και η Μαρία παρέμεινε αδρανής. Τότε στασίασε ο Ανδρόνικος Κοιμηγός, μοιλονότι είχε ορκιστεί πίστη στον Αλέξιο Β'. Άρχισε να φαίνεται πόσο εύθραστο ήταν το σύστημα των Κοιμηγών, του οποίου τα τρωτά επί τόσο καιρό πύσχιζαν να καλύψουν οι Αλέξιος Α', Ιωάννης Β' και Μανουήλ. Το 1182 ο Ανδρόνικος προέλασε με την φρουρά του από τον Πόντο στην Κωνσταντινούπολη, για να κυβερνήσει στο όνομα δήθεν του Αλέξιο Β, παραμερίζοντας την ανάκλιη και Ξένη Μαρία. Ο πλινθισμός της πρωτεύουσας ξεσηκώθηκε υπέρ του Ανδρόνικου, τύφλωσε τον εραστή της Μαρίας και σφάγιασε τους περισεότερους Ιταλούς εμπόρους της Κωνσταντινούπολης. Μόλις κόπασαν οι ταραχές, ο Ανδρόνικος μπήκε στην πόλη, έστειλε την Μαρία στην μονή της και ανέλαβε τον έλεγχο της αυτοκρατορίας ως αντιβασιλέας του μικρού Αλέξιο. Την επόμενη χρο-

νά επέλεξε την Μαρία, την οποία κατηγορήσε ότι υποκινούσε εισβολή του βασιλιά Μπέλα της Ουγγαρίας. Αμέσως μετά, με αφορμή μία ανταρσία στην Μικρά Ασία, ο Ανδρόνικος στέφθηκε συναυτοκράτορας. Ήταν εξήντα πέντε χρονών, και μέχρι τότε είχε επιδείξει στοιχειώδη σωφροσύνη, όμως μετά την στέψη, η σκληρότητα και επιτολαιότητα του θάλασαν την χρίση του. Άρχισε να φέρεται όχι σαν κληρονομικός αυτοκράτορας, -ιδιότητα που θα μπορούσε να διεκδικήσει-, αλλά σαν παρειακτος σφετεριστής. Δολοφόνησε τον ανεψιό του και συναυτοκράτορα Αλέξιο Β', ωμπεύθηκε την έφηβη χήρα του αγριού, και κατέπνιξε την μικρασιατική ανταρσία με τέτοια αγριότητα, ώστε δυσφήμησε τον εαυτό του ακόμη περισσότερο. Ο Ανδρόνικος έθιξε κάποια ισχυρά συμφέροντα όταν προστάθηκε να χαλναγωγήσει την κρατική διασφορά που οργίαζε επί Μανουήλ, και όταν αιματώθηκε να αποζημιώσει τους Βενετούς για τις περιουσίες τους που είχε απαλλοτριώσει ο Μανουήλ.

Ένας αυτοκράτορας με ελάχιστη -πραγματική ή φαντοχμεινική- νομιμότητα πάντα αποτρέπει στόχο των επιδοξών στασιαστών. Κάποιος Ισαάκιος Κοιμνηνός, μακρινός ανεψιός του Μανουήλ, αυτοανακηρύχτηκε αυτοκράτορας στην Κύπρο. Ο οργισμένος Ανδρόνικος για αντίποινα σκότωσε τους αυγρεείς του Ισαάκιου. Τίφλωσε επίσης ένα νόθο γιο του Μανουήλ ως συνωμότη και επέλεξε κάποιους συνεργούς του. Οι Νορμανδοί, από την άλλη, ισχυρίστηκαν ότι ο νόμιμος αυτοκράτορας Αλέξιος Β' -που στην πραγματικότητα ήταν νεκρός- βρισκόταν μαζί τους στην Ιταλία, και εν ονόματι των συμπερόντων του εισέβαλαν στην βόρεια Ελλάδα το 1185, φτάνοντας μέχρι την Θεσσαλονίκη από στεριά και θάλασσα. Η δεύτερη πόλη του Βυζαντίου παραδόθηκε στους Νορμανδούς και λεηλατήθηκε άγρια, ενώ ο χαλύπκτος Ανδρόνικος φιλονοιούσε με τους στρατηγούς του. Αντί να προσπατήσει την αυτοκρατορία του από τους εισβολείς, ο Ανδρόνικος προχώρησε σε συλλήψεις πραγματικών ή φανταστικών εχθρών του στην Κωνσταντινούπολη. Ένας από αυτούς, ο άλλοτε στασιαστής Ισαάκιος Άγγελος, αναζήτησε άσυλο στην Αγία Σοφία. Ένα πλήθος συστειρώθηκε γύρω από τον Ισαάκιο, και ο πατριάρχης τον έστειλε αυτοκράτορα. Ο Ισαάκιος άφησε τον οργισμένο όχλο να λεηλατήσει το κρατικό θησαυροφυλάκιο, να ακρωτηριάσει τον Ανδρόνικο και τους γιους του και, τέλος, να τειμαχίσει τον γηραιό αυτοκράτορα. Η ευθύνη για την καταστροφή της δυναστείας των Κοιμνηνών, και για το ότι δημιουργήθηκε ένα τέτοιο κακό προηγούμενο βίας

και ανομίας, βαρύνει εξ ολοκλήρου σχεδόν τον Ανδρόνικο. Όμως το χειρότερο απ' όλα ήταν ότι έδειξε στους εχθρούς και στους δυνάμει στασιαστές πόσο τρωτό ήταν το Βυζάντιο.

Υστερα από αυτό το δυσόλογο ξεκίνημα, στα είκοσι εννιά του χρόνως ο προσηγής Ισαάκιος Β' Άγγελος έγινε αυτοκράτορας, έχοντας ως μόνο στοιχείο νομιμότητας το γεγονός ότι είχε εκθρονώσει έναν σφετεριστή. Αν και όχι ιδιαίτερα χαρισματικός, ο Ισαάκιος είχε συνείδηση των βαριών ευθυνών του. Ανέθεσε την διεξαγωγή του πολέμου σε έναν ικανό στρατηγό, τον Αλέξιο Βρανά, ο οποίος αφηνιάσε τους Νορμανδούς, τους κατατρόπωσε και τους έδιωξε από την Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια ο Ισαάκιος ολοκλήρωσε το έργο και πέταξε τους Νορμανδούς έξω από την βυζαντινή επικράτεια. Νομπεύθηκε την κόρη του βασιλιά Μπέλα και έκλεισε ειρήνη με την Ουγγαρία, και συμμάχησε με τους Βενετούς, αρχίζοντας την καταβολή των δόσεων της αποζημίωσης που είχε συμφωνήσει. Επίσης έστειλε στόλο στην Κύπρο για να την αποσπάσει από τον συνονόματό του υποτιθέμενο αυτοκράτορά της. Όμως οι Νορμανδοί μπόρεσαν να παρειποδίσουν την εκστρατεία αυτή.

Στο μεταξύ μία μεγάλη εξέγερση Βουλγάρων και Βλάχων κατά μήκος του Δούναβη ανακήρυξε την ίδρυση μιας νέας Βουλγαρικής αυτοκρατορίας. Ο Ισαάκιος προσπάθησε σκληρά να την καταστείλει, στην αρχή με κάποια επιτυχία. Όταν όμως έστειλε τον Αλέξιο Βρανά εναντίον των Βουλγάρων, ο Βρανάς αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Ο Ισαάκιος έχασε πολύτιμο χρόνο και χρήμα μέχρι να απαλλαγεί από τον στασιαστή, και πάνω που άρχισε να σπεύσει στη γλυποποιείται έναντι των Βουλγάρων, αναγκάστηκε να σπεύσει στη Μικρά Ασία, για να εξουδετερώσει έναν στασιαστή μεγαλογαίονα. Το 1189 ο Ισαάκιος είχε μόλις αρχίσει να καταστράλει το στασιαστικό κίνημα, όταν κατέφθασε ο Γεμινός αυτοκράτορας Φρειδερίκος Μπαρμπάρσα με την Γ' Σταυροφορία, λεηλατώντας την Θράκη. Τον ίδιο καιρό, άλλοι Σταυροφόροι αποπύρυσαν την Κύπρο από τα χέρια του στασιαστή αυτοκράτορά της.* Ο Ισαάκιος διαπραγματεύθηκε μία ειρηνευτική συμφωνία με τον Φρειδερίκο, ώστε

* Σ.τ.μ.: Η Κύπρος καταλήφθηκε από τον περίφημο Άγγλο βασιλιά Ριχάρδο Αεοντόκαθο ο οποίος την παραχώρησε στους Νάιτες ιππότες, και αυτοί με τη σειρά τους στον πρώην βασιλιά του Λατινικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ Έννοβρε Δουζινάν (1193).

να μπορέσει να πολεμήσει τους Βουλγάρους και τους Σέρβους που είχαν ακολουθήσει τους Σταυροφόρους στην Θράκη. Ο ένας στασιαστής διαδεχόταν τον άλλο στην βυζαντινή Μικρά Ασία, ενώ οι αυτοκράτορες δυνάμεις μετά βίας κρατούσαν τις θέσεις τους. Ο Ισαάκιος έστειλε κατά των Βουλγάρων ένα στρατεύμα με διοικητή τον εξάδελφό του, ο οποίος επίσημα αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας. Αν και ο εξάδελφος έπεσε θύμα προδοσίας, οι Βούλγαροι παρ' όλα αυτά προέλασαν στην Θράκη, οπότε ο αυτοκράτορας οδήγησε ένα άλλο στρατεύμα εναντίον τους το 1195, αλλά εκθρονίστηκε και τυφλώθηκε από τον πρεσβύτερο αδελφό του Αλέξιο. Ο Ισαάκιος Β' δεν κατήγαγε αποφασιστικές νίκες, όμως πολεμήσε με πείσμα ένα πλήθος στασιαστών για να προοδηθεί τελικά από ανθρωπύς τους οποίους θα έπρεπε να μπορεί να εμπιστευεται.

Ο Αλέξιος Γ' Άγγελος, γύρω στα σαράντα, δυοάρεστος, σπάταλος και ναθρός, ήξερε τουλάχιστον να επιβιώνει. Με το που κατέλαβε αυτός την εξουσία, ήταν αναπόφευκτο να εκδηλωθούν νέες συνωμοσίες και στάσεις, σε μία περίοδο που ήδη αφθονούσαν. Ενώ οι Βούλγαροι και οι Τούρκοι έχαναν επιδρομές στην βυζαντινή επικράτεια, ο Αλέξιος έστειλε στρατό ενάντια σ' έναν Μικρασιατή στασιαστή που ισχυριζόταν ότι ήταν ο Αλέξιος Β' Κομνηνός, ο τελευταίος κληρονόμος αυτοκράτορας. Ο Αλέξιος Άγγελος δεν εκμεταλλεύτηκε καν τον βουλγαρικό εμφύλιο που είχε ξεσπάσει, γιατί ο ίδιος ο στρατός του στασίασε και οι Βλάχοι που είχαν ενωθεί μαζί του τον εγκατέλειψαν. Επίσης, σταμάτησε να καταβάλλει την απόζημίωση που είχε υποσχεθεί στους Βενετούς ο αδελφός του, παρ' όλο που το ορεινό λόγιο υτόλοιπο μάλς που άγγιζε το ένα τέταρτο της αρχικής. Στο μεταξύ το Νορμανδικό Βασίλειο πέρασε στα χέρια του Γερμανού αυτοκράτορα Ερρίκου ΣΤ', ο οποίος ζήτησε εκβιαστικά χρυσάφι για να μην εισβάλει στο Βυζάντιο. Ο Αλέξιος συμφώνησε να του καταβάλει ένα ποσό που ήταν τετραπλάσιο από εκείνο που είχε αρνηθεί στους Βενετούς. Ο Ερρίκος πέθανε προτού εισπράξει το χρήμα, και ο αδελφός του Φίλιππος, κληρονόμος της Γερμανίας (αλλά όχι και της νορμανδικής Ιταλίας), εκθρεψόταν ακόμη περισσότερο τον Αλέξιο, γιατί η γυναίκα του ήταν κόρη του Ισαάκιου Β', τον οποίο ο Αλέξιος είχε τυφλώσει και κρατούσε φυλακισμένο.

Το 1200 ήταν πλέον φανερό ότι το Βυζάντιο είχε μπει σε τροχιά διάλυσης. Ο εξάδελφος του Αλέξιου Μιχαήλ Δούκας κατέλαβε τη χώρα της Μικράς Ασίας, ενώ ένας τοπικός μεγιστάνας κατέλαβε ένα

άλλο. Στην κεντρική Θράκη, την βόρεια και την νότια Ελλάδα ξεσπούσαν ανταρσίες διοικητών. Οι στασιαστές προφανώς δεν σόπευαν να καταλάβουν την Κωνσταντινούπολη, αλλά να δημιουργήσουν δικές τους ηγεμονίες. Ο Αλέξιος κατέπυξε μία ανταρσία μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, αλλά πάνω στη σύγχυση ένας άλλος Αλέξιος, ο γιος του Ισαάκιου Β', απέδρασε από την πρωτεύουσα και κατέφυγε στην Γερμανία για να ζητήσει βοήθεια από τον γαμπρό του Φίλιππο.

Στα τέλη του 1202 ο Φίλιππος γνωστοποίησε μία πρόταση του πριγκίπα Αλέξιου στον στρατό της Δ' Σταυροφορίας. Οι Σταυροφόροι αδυνατούσαν να πληρώσουν το ποσό που είχαν συμφωνήσει με τους Βενετούς για την μεταφορά τους στην Αίγυπτο. Ο πρίγκιπας Αλέξιος προσφέρθηκε να δώσει στους Σταυροφόρους σχεδόν τα έξοδα πλόσια, αν τον αποκαθιστούσαν στον βυζαντινό θρόνο με τη βοήθεια των Βενετών. Οι Βενετοί, αυτομονώντας να πληρωθούν και να εξαφαιίσουν επιρροή στην Κωνσταντινούπολη, έπεισαν τους Σταυροφόρους, παρὰ τις διαμαρτυρίες του παπικού λεγάτου ότι η Σταυροφορία δεν επιτρεπόταν να στραφεί κατά Χριστιανών. Την επόμενη άνοιξη οι Σταυροφόροι μαζί με τον νεαρό Αλέξιο άρχισαν να κυριεύουν ελληνοκά λιμάνια και νησιά, ώστου το καλοκαίρι έφτασαν έξω από την Κωνσταντινούπολη.

Ο Αλέξιος Γ' Άγγελος, μολονότι ο στρατός του υπερεπερνούσε έναντι των Σταυροφόρων, δεν υιοθέτησε ποτέ μία αποτελεσματική στρατηγική για να τους αντιμετωπίσει. Ο στόλος του, όμως, ήταν πολύ καλύτερος του βενετικού. Οι Βενετοί επιτέθηκαν με τόλη κατά των θαλάσσιων τεχνών της Κωνσταντινούπολης, και τότε ο αυτοκράτορας πανικοβλήθηκε και εγκατέλειψε χυφρά την πρωτεύουσα. Οι Κωνσταντινουπολίτες τοποθέτησαν στον θρόνο τον τυφλό Ισαάκιο Β' ο οποίος, αν και διαφωνούσε, αναγκαστικά συμφώνησε να πληρώσει το ποσό που είχε υποσχεθεί στους Σταυροφόρους ο γιος του Αλέξιος, τον οποίο έστειλε σαναυτοκράτορα.

Με τον πατέρα του τυφλό και καταβεβλημένο, ο Αλέξιος Δ' προσπάθησε να κρατήσει τα ήλια του κράτους, όμως καλά-καλά δεν είχε κλείσει τα είκοσι και ήταν άπειρος. Το μεγαλύτερο μέρος της αυτοκρατορίας βρισκόταν στα χέρια των στασιαστών ή του Αλέξιου Γ', που φεύγοντας είχε πάρει μαζί του σημαντικό μέρος του θησαυρού φυλάκιου. Έτσι, ο νέος αυτοκράτορας ανακάλυψε ότι το ποσό που είχε υποσχεθεί στους Δυτικούς συμμάχους του έπερνούσε κατά πο-

λύ τις δυνατότητές του. Απέσπασε βαρείς φόρους από τους Κωνσταντινουπολίτες, αλλά το ποσό που συγκεντρώσε μόνος που ξεπερνούσε τα μισά από τα σφεδρώμενα. Ο Αλέξιος Δ' είχε τώρα αποξενωθεί όχι μόνο από τους Σταυροφόρους και τους Βενετούς αλλά και από τους υπηκόους του, οι οποίοι τελικά τον εκθρόνισαν, στις αρχές του 1204.

Ο καινούργιος αυτοκράτορας Αλέξιος Ε' Δούκας Μούρτζουφλος, άνω των εξήντα ετών, ήταν απροσαιοσημένος να αντιμετωπίσει δυναμικά την σχεδόν απελπιστική κατάσταση της αυτοκρατορίας. Κατ'αρχάς εκτέλεσε τον Αλέξιο Δ', για να μην μπορούν οι Σταυροφόροι να απαιτήσουν την παλινόρθωσή του. Ο εξασθενημένος Ισαάκιος Β' πέθανε επίσης, ίσως όχι από δολοφονική ενέργεια. Ο Αλέξιος Ε' αρνήθηκε να καταβάλει περισσότερα χρήματα στους Σταυροφόρους και τους Βενετούς. Οι τελευταίοι, αγανακτισμένοι μαζί του, που επέλεξε τον συμμαχό τους και ακύρωσε την συμφωνία τους, επιτέθηκαν εκ νέου στην Κωνσταντινούπολη συγκεντρώνοντας, όπως και πριν, τις προστάθειές τους στα θαλάσσια τείχη. Όταν διέπασσαν την άμυνα και πυροτόλησαν μεγάλο τμήμα της Πόλης, οι Βυζαντινοί υπερασπιστές της τράπηκαν σε φυγή, μαζί με τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Σταυροφόροι και Βενετοί μίτηκαν θριαμβευτικά στην Κωνσταντινούπολη και διακήρυξαν ότι, ως κατακτητές, η αυτοκρατορία τους ανήκει δικαιωματικά.

Έτσι, εννιά αιώνες μετά την ίδρυσή της, η Κωνσταντινούπολη αλώθηκε για πρώτη φορά από έναν ξένο στρατό, μια μέτρια δύναμη είκοσι πέντε χιλιάδων Σταυροφόρων. Ο Αλέξιος Γ' Άγγελος, ο Αλέξιος Ε' Μούρτζουφλος και διάφοροι άλλοι Βυζαντινοί Διοικητές και σπουδαστές κατείχαν ακόμη μεγάλο μέρος της Θράκης, της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας, αλλά η έδρα του Βυζαντινού κράτους, απ'επιθείας απόγονου της αρχαίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, είχε καταστραφεί. Τούτη η καταστροφή συντέλεστηκε μόνος ενόμιμα αιώνια απ'όταν η βυζαντινή ισχύς άργησε το ζενίθ· και ούτε καν είκοσι πέντε χρόνια από την εποχή που το Βυζάντιο, επί Μανουήλ Κομνηνού, έμμοιαζε να είναι το πλουσιότερο και ισχυρότερο κράτος του δυτικού κόσμου. Η κατάνηξη αυτή κατέληξε τους Βυζαντινούς αλλά και τους ίδιους τους Σταυροφόρους.

ΜΙΑ ΑΝΗΣΥΧΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Από τον θάνατο του Βασίλειου Βουλγαροκτόνου μέχρι την Δ' Σταυροφορία, η παρακμή του Βυζαντίου ήταν πολιτική και στρατιωτική - όχι οικονομική ή πολιτιστική. Η βυζαντινή οικονομία παρέμεινε ακριμάα όλη αυτή την περίοδο, παρά τα πτωχευόμενα και το κόστος των στρατιωτικών και πολιτικών περπτεσιών. Τα εδάφη που έχασε το Βυζάντιο στο μικρασιατικό υψίπεδο ήταν ανέκαθεν φτωχά και παραοικιατομημένα. Αν εξαφείσουμε λίγα σύντομα διαλείμματα, η αυτοκρατορία διατήρησε το σύνολο των πιο γόνιμων και πυκνοκατοικημένων εδαφών της στην δυτική Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια, όπου η γεωργία και το εμπόριο συνέχιζαν να ανθούν. Η ανάπτυξη ήταν τόσο σταθερή, ώστε ο πληθυσμός και οι κρατικές πρόσδοοι του δώδεκατου αιώνα προφανώς ξεπέρασαν κατά πολύ εκείνα του δεκάτου, παρ'όλο που τότε η βυζαντινή επικράτεια ήταν μεγαλύτερη κατά το ένα τρίτο σχεδόν. Για τους Σταυροφόρους του 1204 που είχαν σαλπάρει από την Βενετία, η Κωνσταντινούπολη ήταν η μεγαλύτερη και πλουσιότερη πόλη που αντίκρισαν ποτέ. Όπως και οι Δελτιόκοι Τούρκοι, οι Σταυροφόροι και οι Βενετοί ήταν πολύ φτωχότεροι από τους Βυζαντινούς τους οποίους νίκησαν.

Η στρατηγική και η διπλωματία των Βυζαντινών βρισκονταν σε λάθος δρόμο. Οι αμφισβαντευόμενοι αυτοκράτορες του ενδέκατου αιώνα, βασιζόμενοι στην στρατιωτική υπεροχή που είχαν κληρονομήσει, στασιώς ασχολούνταν με τις εξωτερικές υποθέσεις. Οι αυτοκράτορες πριν και μετά τον Ρωμανό Δ' Διογένη, δεν συνειδητοποίησαν την σοβαρότητα της σελτζουκικής εισβολής, ώσπου οι Δελτιόκοι προωθήθηκαν τόσο πολύ που ήταν πια αδύνατο να αναγκαστούν. Ο Αλέξιος Δ' Κομνηνός διατήρησε το μικρό μέγεθος τους στρατού του, απέφρασε την προσοχή του κυρίως στα Βαλκάνια, καλλιέργησε και συντήρησε μια μνησικακία έναντι των Νορμανδών και υποπτευσ όταν όδους τους Σταυροφόρους. Οι διάδοχοί του ακολουθήσαν εν πολλοίς παρόμοιες πολιτικές. Μια πιο ελπιδοφόρα πορεία θα ήταν: (α) ενίσχυση του βυζαντινού στρατού, (β) προτεραιότητα στην άμεση ανακατάληψη της μικρασιατικής ενδοχώρας από τους Τούρκους, (γ) αποδοχή της νορμανδικής κυριαρχίας στην Ιταλία και την Αντιόχεια και (δ) συμμαχία με το κύριο σώμα των Σταυροφόρων, οι οποίοι χρειάζονταν απειλητικά βοήθεια. Αντίθετα, η βυζαντινή κυβέρνηση επικεντρώθηκε σε μάταιες προσπάθειες να κρατήσει ανοι-

χτό τον δρόμο για την Αντιόχεια εν μέσω τουρκοκρατούμενων εδαφών. Η αυτοκρατορία συνέλιξε να πολεμά τους Νορμανδούς στην Αντιόχεια και στην ίδια την Ιταλία – ενώ οι Νορμανδοί από χαρό επιθυμούσαν την ειρήνη– και αντιμετώπισε τόσο αλαζονικά τους Βενετούς και τα μέλη των τριών πρώτων Σταυροφοριών, που σχεδόν προκάλεσε την παρεμπροστί της Τέταρτης Σταυροφορίας.

Παρά τις ανεπιάρχειες και τις αποτυχίες, μέχρι τα τελευταία χρόνια αυτής της περιόδου οι Βυζαντινοί δεν υπέστησαν συντριπτικές απώλειες. Με την εξαίρεση μιας σύντομης ανταρσίας, κράτησαν την Βουλγαρία μέχρι το 1185. Απέκρουσαν δύο μεγάλες νορμανδικές εισβολές στα Βαλκάνια και μέσα σε λίγα χρόνια επανέκτησαν όλες τις περιουσίες που είχαν καταληφθεί από τους Νορμανδούς. Με βοήθεια των Σταυροφόρων οι Βυζαντινοί ξαναπήραν την δυτική Μικρά Ασία, μετά από δεκαπέντε χρόνια τουρκικής κατοχής. Εκτός από το μικρασιατικό υψίπεδο, οι χώρες απώλειές τους ήταν η Αρμενία και η βόρεια Συρία – τις οποίες όμως είχαν κατακτήσει σχετικά πρόσφατα–, και η νότια Ιταλία, που ανέκαθεν ήταν επισφαλής. Αχόμη και το κεντρικό υψίπεδο της Μικράς Ασίας, μέχρι τα μέσα του δέκατου αιώνα, ήταν ευάλωτο στις αραβικές εισβολές. Και δεδομένου ότι τα εδάφη που είχε κερδίσει η αυτοκρατορία από τους Βουλγάρους, πάνω-κάτω ήταν το ίδιο ποσότητα με εκείνα που είχε χάσει από τους Τούρκους, μάλλον δεν υπολειπόταν η γη την οποία κατείχε το Βυζάντιο τον δωδέκατο αιώνα.

Όλη αυτή η περίοδος ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για τα βυζαντινά Βαλκάνια, που για πρώτη φορά έγνωαν το σημαντικότερο χολιμάτι της αυτοκρατορίας. Ο Αλέξιος Α΄ εγκατέστησε εκεί πολλούς από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες γαιοκτήμονες, οι οποίοι εντάχθηκαν σε μία ήδη αναπτυσσόμενη τοπική αριστοκρατία. Οι περιστασιακές επιδρομές –Νορμανδών, Πεσενέγων, Ούγγρων και Σέρβων– ήταν λιγότερο καταστροφικές από ό,τι οι παλαιότεροι πόλεμοι μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων. Οι λιγοστές και μικρές πόλεις των βορείων Βαλκανίων συνέχισαν να αναπτύσσονται. Στην Ελλάδα η γεωγραφία, η βιοτεχνία και τα αστικά κέντρα έφτασαν σε πρωτοφανή επίπεδα, για πρώτη φορά μετά την Αρκαϊότητα. Η Ελλάδα άρχισε να εξάγει τρόφιμα στην Ιταλία, για πρώτη φορά στα χρονικά. Η Θεσσαλονίκη, δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, εξελίχθηκε σε μεγάλο κέντρο διακίνησης προϊόντων από το οποίο περνούσαν οι εισαγωγές και εξαγωγές της ευρύτερης περιοχής, ενώ στη Θίβα άκμαζε η υφα-

ντουργία. Έβνοι ταξιδιώτες μιλούσαν για το μέγεθος και την ευμάρεια των ευρωπαϊκών λιμένων της αυτοκρατορίας.

Η Βυζαντινή Μικρά Ασία δεν ήταν πια ο ζωτικός πυρήνας της αυτοκρατορίας, εξακολουθούσε παρ' όλα αυτά να είναι σχεδόν το ίδιο σημαντική όσο και τα Βαλκάνια. Όταν ο Αλέξιος Α΄ άδραξε την ευκαιρία να εκστρατεύσει στην Μικρά Ασία πίσω από τους Σταυροφόρους, ξαναπήρε τις παράλιες πεδιάδες και άφησε το υψίπεδο στους Τούρκους. Έκτοτε οι Βυζαντινοί, αν και κατείχαν μόνο το ένα τέταρτο της Μικράς Ασίας, κυβερνούσαν τουλάχιστον τον μισό πληθυσμό της (σημπεριλαμβανομένων των εποίκων που ο Αλέξιος είχε φέρει από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές). Οι πεδιάδες είχαν την πιο γόνιμη γη της χερσονήσου, τις περισσότερες πόλεις και σχεδόν όλα τα λιμάνια της. Και αφού οι θαλάσσιες μεταφορές ήταν πολύ φτηνότερες και πιο ασφαλείς από τις χερσαίες, τα Στενά και το Αργαίο συνένωναν την δυτική Μικρά Ασία, την Θράκη, την Ελλάδα και τα ελληνικά νησιά σε μία ενιαία, φυσική οικονομική ομόδα.

Εκείνο που δεν είχε η βυζαντινή Μικρά Ασία ήταν μια υπερασπισίμη συνοριακή γραμμή. Τα βουνά του Πόντου και η οροσειρά του Ταύρου κρατούσαν τους Τούρκους μακριά από τα βόρεια και νότια παράλια, αλλά ταυτόχρονα απομόνωναν τον Πόντο και την Κιλικία από την υγιεινή αυτοκρατορία, η οποία και αναγκαζόταν να αντιμετωγίσει τους μεγιστάνες του Πόντου και τους Αρμένιους της Κιλικίας. Η δυτική Μικρά Ασία δεν είχε σύνορα με την κυριολεκτική σημασία του όρου, κι έτσι οι νομάδες Τούρκοι επέδραμαν κατά περιόδους, όπως έκαναν κάποτε οι Άραβες στο μικρασιατικό υψίπεδο. Όπως το υψίπεδο παλαιότερα, έτσι και η δυτική Μικρά Ασία εξελίχθηκε σε περιοχή μεγαλογαιοκτημόνων, που εξαγόραζαν τους μικροκαλλιεργητές και τους χρατούσαν ως ενοίκους. Οι αριστοκράτες αυτοί είχαν τον τρόπο και τα μέσα να επιβιώνουν των τουρκικών επιδρομών, και ήταν αρκετά ισχυροί ώστε να στασιάζουν κατά της κεντρικής κυβέρνησης – το έκαναν, άλλωστε, στα χρόνια πριν από την Δ΄ Σταυροφορία. Τα κτήματά τους, που τώρα παρήγγαν ως επί το πλείστον γεωργικά προϊόντα αντί κτηνοτροφικών, εξασφάλιζαν ένα ικανό πλεόνασμα το οποίο διοχετεύονταν μέσω εμπόρων στα τοπικά λιμάνια.

Σε όλη αυτή την περίοδο, οι Βυζαντινοί έμποροι και μεγαλογαιοκτήμονες γίνονταν πλουσιότεροι και πρσισότεροι, ενώ οι χωρικοί μικροδουκτικές γης, για πρώτη φορά στην βυζαντινή ιστορία, έγιναν

μειονότητα. Η εξέλιξη αυτή ήταν το φυσικό αποτέλεσμα της συνεχούς δημογραφικής ανάπτυξης χωρίς παράλληλη εδαφική επέκταση. Η γη ήταν λίγη και πήσε αξία, ενώ η εργατική δύναμη αφθονούσε και ήταν φθηνότερη. Στον συναγωνισμό για την απόκτηση γης, κερδισμένοι ήταν συνήθως όσοι διέθεταν περισσότερα χρήματα: οι μεγιστάνες γαιοκτήμονες, οι νεόπλουτοι αξιωματούχοι του κράτους, οι κόμη και τα μοναστήρια. Ενώ οι ομάδες αυτές πλειοδοτούσαν για την απόκτηση γης, οι αδύναμοι αυτοκράτορες του ενδέκατου αιώνα εγκατέλειψαν το μάταιο έργο της επιβολής των θεσπισμένων τον δέκατο αιώνα—νόμων περί γαιών.

Η άνοδος των ισχυρών γαιοκτημόνων εξακολουθούσε να ανησυχεί τους αυτοκράτορες, και τους έδινε μία ακόμη αφορμή να παραμελήσουν τον στρατό, ο οποίος από παλιά στελεχωνόταν με αξιωματικούς που προέρχονταν από τους κόλπους της αριστοκρατίας. Αρχικοί αυτοκράτορες του ενδέκατου αιώνα, ειδικά εκείνοι που προέρχονταν από την εμπροχική τάξη (Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνος και Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτης), όταν διόριζαν αξιωματούχους προτιμούσαν τους εμπόρους από τους μεγαλογαιοκτήμονες, όπως προτιμούσαν να στρατολογήουν μισθοφόρους, που δεν είχαν δεσμούς πίστης με το πατριωτικό σώμα αξιωματικών. Ακόμη και αυτοκράτορες που προέρχονταν από αριστοκρατικές οικογένειες, όπως ο Κωνσταντίνος Γ΄ Δούκας και ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, δεν εμπιστεύονταν τους άλλους αριστοκράτες, ως πιθανούς διεκδικητές του θρόνου. Ο Αλέξιος δεν εμπιστευόταν ούτε τους Βυζαντινούς εμπόρους, και μάλιστα τους έβαλε σε μειονεκτική θέση όταν απάλλαξε τους Βενετούς από τους εμπροχικούς δεσμούς που οι Βυζαντινοί συνέχισαν να καταβάλλουν υποχρεωτικά. Αν και εξασφάλισε ως αντίλλαγμα πολύτιμη βοήθεια από τους Βενετούς, θα μπορούσε ίσως να πετύχει το ίδιο αποτέλεσμα πληρώνοντας απευθείας από το θησαυροφυλάκιο.

Αρχής γενομένης από τον Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνια, οι αυτοκράτορες ολένα και περισσότερο συγκεντρώναν ανώτατους τίτλους και στρατιωτικά αξιώματα στο οικογενειακό τους περιβάλλον, ελπίζοντας ότι θα μπορούσαν τουλάχιστον να εμπιστευθούν τους συγγενείς τους. Και με πρώτο τον Αλέξιο Α΄, οι αυτοκράτορες άρχισαν να αναμειβουν τους συγγενείς τους παραχωρώντας τους το δικαίωμα να συλλάβουν και να κατακρατούν φόρους από συγκεκριμένες περιοχές. Τέτοιες παραχωρήσεις επέτρεπαν στον Αλέξιο να επιδεικνύει γενναϊότητα, όταν δεν είχε πια να δώσει αυτοκρατορικές γαίες ή

χρήματα, όμως ευέλπυν τον κίνδυνο να ανεξαρτητοποιηθούν πλήρως από την κυβέρνηση οι ανεξέλεγκτοι αποδέκτες. Βέβαια, κάποιου συγγενείς υπήρξαν ικανοί και πιστοί, όμως κάποιου άλλοι όχι. Αρχικοί από αυτούς τους «ανεξάρτητους φοροεσπράχτες», κατά και Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός και Αλέξιος Γ΄ Άγγελος, στάθηκαν αντί να καταρρεύσουν οι δυναστείες τους και τελικά να ζημιωθεί η ίδια η αυτοκρατορία.

Ο Μανουήλ Κομνηνός επέκτεινε αυτή την πρακτική, και αντί γαιών ή μισθών παραχώρουσε τις φορολογικές προσόδους συγκεκριμένων περιοχών σε πολλούς μόνιμους αξιωματούχους και στρατιώτες. Τέτοιου τύπου δωρεές (συνήθως πολύ μικρές), ονομάζονταν *προνοια*, και οι αποδέκτες τους *προνοιάριοι*. Πρόθεση του Μανουήλ ήταν να παραχωρήσει στους στρατιωτικούς εισοδηματικές πηγές—όπως ήταν παλιά οι στρατιωτικές γαίες—, σε μία εποχή που ο ίδιος δεν είχε να τους μοιράσει γη. Όμως οι προνοιάριοι, αντίθετα με τους παλιότερους στρατιώτες που χатеξαν μισθό από το κράτος, και συνεπώς ήταν λαν φόρους ούτε έπαιρναν μισθό από το κράτος, και συνεπώς ήταν πιο επιρρεπείς σε ανταρσίες. Οι ανεξάρτητοι αγρότες που πλήρωναν φόρο στους προνοιάριους διαπίστωναν ότι, όχι μόνο δεν διέφεραν από τους ανήλικους ενοικιαστές γης που κατέβαλλαν δασμίο στον ίδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσαν, αλλά τους επιβάλλονταν και πρόσθετες επιβαρύνσεις και έπρεψαν θύματα κατασχρήσεων. Το συγχερημένο σύστημα ενίσχυσε, καθώς φαίνεται, προσωρινά τις ένοπλες δυνάμεις επί Μανουήλ, ταυτόχρονα όμως μείωσε τα έσοδα της κυβέρνησης και συνέβαλε στο να εκδηλωθούν ανταρσίες, στα χρόνια που μεσοδύθηκαν από τον θάνατο του Μανουήλ έως την Δ΄ Σταυροφορία.

Κύρια αιτία των αμυντικών προβλημάτων της αυτοκρατορίας τον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα ήταν η άνωθεν παρ' όλignon διάλυση του στρατού της. Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος αποστράτευσε τα νεοπαγή αμυντικά θέματα με τους πενήντα χιλιάδες εμπειρους στρατιώτες που προστάτευαν το πιο ευπαθές σημείο των ανατολικών συνόρων. Οι περισσότεροι—κατ' όνομα—στρατιώτες των άλλων παλαιότερων θεμάτων δεν είχαν υπηρετήσει ποτέ στη ζωή τους, όπταν τους κάλεσε στα όπλα ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης, και διαλύθηκαν μετά την Μάχη του Μαντζικέρτ. Τα τελευταία δυτικά Τάγματα εξολοθρεύτηκαν στους πολέμους του Αλέξιου Κομνηνού με τους Νορ-

μαδούς. Η τουρική χατάκτηση της Μικράς Ασίας απέκοψε τα τελευταία ανατολικά Τάγματα υπό τον Φιλάρετο Βραχάμιμο, που απομονώθηκαν στην Κιλίκια, και ουσιαστικά χάθηκαν για την αυτοκρατορία. Μέχρι το 1100, δεν φαίνεται να είχε απομείνει χαμία μονάδα του παλαιού στρατού των Θειμάτων και των Ταγμάτων. Απέμειναν μόνο οι μισθοφόροι, οι οποίοι πολεμούσαν βάσει συμβολαίων - ξενικής καταγωγής οι περισσότεροι, αλλά και μερικοί Βυζαντινοί. Σ' αυτής ήρθαν να προστεθούν οι προνοιάριοι - Βυζαντινοί οι περισσότεροι, αλλά και μερικοί ξένοι.

Αυτός ο καινούργιος στρατός μισθοφόρων και προνοαρίων μπορούσε συχνά να κερδίξει μάχες. Οι στρατιώτες του ήταν επαγγελματίες, και οι περισσότεροι τους πολύ καλύτεροι μαχητές από ό,τι οι μερικής απασχόλησης στρατιώτες των παλαιών Θειμάτων. Το Βυζάντιο αστόσο δεν μπορούσε πλέον να στρατολογήει πολλούς άνδρες, και δυσκολευόταν πολύ όταν πολεμούσε σε δύο μέτωπα ταυτόχρονα. Και κυρίως, ο καινούργιος στρατός σε σύγκριση με τα παλαιά θέματα μειονεκτούσε στον αιμυντικό πόλεμο για την πρόσπιση εδαφών. Πριν τον ενδέκατο αιώνα, οι θεματικοί στρατιώτες είχαν πολεμήσει με πείσμα, και συνήθως με επιτυχία, για να κρατήσουν ακολη και τα πλέον προκεχωρημένα φυλάκια. Ενώ οι μισθοφορικές φρουρές δεν είχαν δικές τους στρατιωτικές γαίες και δεν αισθάνονταν δεμένοι με τον τόπο. Έτσι, εύκολα παραδίδονταν, στασιάζαν ή τρέπονταν σε φυγή. Μετά το Μαντζικέρτ, οι άλλοτε προμαχώνες της βυζαντινής Αρμενίας και Μικράς Ασίας κατέρρευσαν με την άφιξη των Τούρκων. Τον δωδέκατο αιώνα οι απομακρυσμένες επαρχίες, όπως η Κιλίκια και ο Πόντος, επανειλημμένα έπεσαν στα χέρια στασιαστών ή εισβολέων. Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός είχε την δυνατότητα να οδηγήσει τον στρατό του από τη μία άκρη της Μικράς Ασίας στην άλλη, αλλά οι χαρακτήσεις του δεν μπορούσε παρά να είναι εφήμερες. Τον καιρό της Δ' Σταυροφορίας η βυζαντινή κυβέρνηση είχε ήδη χάσει τον έλεγχο των περισσότερων παραμεθόριων περιούχων σε Ευρώπη και Ασία.

Οι επικεφαλής του στρατού συνέχισαν να αποκαλούνται δομέστικοι της Ανατολής και της Δύσης για το ασιατικό και ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας αντίστοιχα, δικαιήσεις που συνδυάζονταν ενίστε υπό τον Μέγα Δομέστικο. Οι μισθοφόροι τους οποίους δικαούσαν οι δομέστικοι, ήταν οργανωμένοι σε σώματα που ονομάζονταν Τάγματα, με ποικίλες αριθμητικές δυνάμεις και ονομασίες. Κατά

τόπους διοικητές (των μισθοφόρων αλλά και των τοπικών προνοαρίων) εξακολουθούσαν να είναι οι Δούκες, τους οποίους ο Τύμιαρχής είχε κάποτε τοποθετήσει επικεφαλής ομάδων Θειμάτων. Τα θέματα καθ' αυτά έπασαν να έχουν στρατιωτικό χαρακτήρα και εξελίχθηκαν σε καθαρά διοικητικές επαρχίες, με πολιτικούς κυβερνήτες, υφιστάμενους των δουκών. Ο Αλέξιος Α' καθιέρωσε ένα επιπλέον αξίωμα, τον «Μεγάλο Δούκα», για την επίβλεψη του ναυτικού, των νησιών και των ακτών. Ακόμη κι αν οι περισσότεροι άνδρες των ενόπλων δυνάμεων της αυτοκρατορίας είχαν ξενική καταγωγή, οι στρατιωτικοί διοικητές ήταν σχεδόν όλοι Βυζαντινοί, συχνά μάλιστα συγγενείς του αυτοκράτορα.

Μετά τον θάνατο του Βουλγαροκτόνου, ο πολιτικός διοικητικός μηχανισμός επανέκτησε την επιρροή που του είχε αφαιρέσει ο στρατός, καθώς οι γραφειοκράτες προαθούσαν αδύνατους υποψήφιους αυτοκράτορες οι οποίοι, αναπόφευκτα, θα στηρίγονταν κυρίως στους γραφειοκράτες. Επί Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου εμφανίστηκε ένας νέος ισχυρός αξιωματούχος, ο *Μεσάξων*, ως ο επικεφαλής της κεντρικής γραφειοκρατίας. Μερικές φορές το πιο ισχυρό κυβερνητικό πόστο χαταλάμβανε κάποιος δημόσιος υπάλληλος όπως ο Ιωάννης Ορφανοτρόφος, ή ο Λογοθέτης του Στρατιωτικού Μισαρή Βρήγγας (ο οποίος έγινε αυτοκράτορας με το όνομα Μισαρή ΣΤ') ή ο Λογοθέτης του Δρόμου Νικηφορίτζης. Οι διοικητικές θέσεις ήταν τόσο επίγιες, που πολλοί εύποροι έμποροι κατέβαλλαν στους αυτοκράτορες μεγάλα ποσά για να γίνουν δεκτοί στους κόλπους της γραφειοκρατίας, γάλα ποσά για να αντάλλαγμα συνήθως ήταν ένας μισθός και ένας τιμητικός τίτλος χωρίς καθήκοντα. Επί Κομνηνών, πάντως, οι γραφειοκράτες της πρωτεύουσας έγκασαν μεγάλο μέρος της επιρροής τους, και οι σημαντικοί αξιωματούχοι ήταν μέλη της αυτοκρατορικής δυναστείας.

Στην πάλη για την εξουσία, στην πραγματικότητα δεν υπήρξε νίκη των γραφειοκρατών ούτε των στρατιωτικών ούτε των εμπόρων ούτε των μεγιστάνων ούτε του αυτοκράτορα ή των συγγενών του. Υπήρχαν τόσοι πολλοί πλούσιοι και ισχυροί ανταγωνιστές, ώστε δεν ήταν δυνατό να επιτραπεί σε μία συγκεκριμένη ομάδα, πόσω μάλλον σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, να νικήσει οριστικά τους υπόλοιπους. Ο αυξανόμενος βυζαντινός πλούτος θα μπορούσε με πιο σώφρονα διακυβέρνηση να κάνει την αυτοκρατορία πανίσχυρη αν' αυτού προκάλεσε κοινωνικές ανταραχές, φατριασμούς, διχόνοιες και πε-

ρηφρεσιακά σπασιαστικά κινήματα, που τελικά έβλαψαν όλους τους Βυζαντινούς και βοήθησαν μόνο τους ξένους. Παλιότερα, στα τέλη του πέμπτου και τις αρχές του έκτου αιώνα, η αυτοκρατορία είχε καταφέρει πολύ καλύτερα να χειριστεί τις εντάσεις που γεννούσε η ευμάρεια· το ίδιο και στις πρώιμες φάσεις της τωρινής οικονομικής επέκτασής της, η οποία είχε ξεκινήσει και λίγο-πολύ συνεχίζόταν από τα τέλη του όγδοου αιώνα.

Όπως και να χει, με την ανάπτυξη του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα, το Βυζάντιο έφτασε σε οικονομικό επίπεδο πρωτοφανές στην ιστορία. Σύμφωνα με τους κατάλληλους Σταυροφόρους, η Κωνσταντινούπολη το 1203 είχε τετρακόσιες χιλιάδες κατοίκους – αριθμός που μάλλον ξεπερνούσε το πληθυσμιακό ρεκόρ της που είχε σημειωθεί πριν ξεσπάσει η επιδημία πανώλης το 541. Δεδομένου ότι οι άλλες βυζαντινές πόλεις αναπτύχθηκαν με ανάλογο ρυθμό, και ότι η έκταση και ο πληθυσμός της επικράτειας τον δωδέκατο αιώνα ήταν πολύ μικρότερα (περίπου το ένα τρίτο) από ό,τι την εποχή προτού ξεσπάσει η επιδημία, το Βυζάντιο θα πρέπει να ήταν πολύ πιο αστικοποιημένο το 1200 από ό,τι στην ύστερη Αρχαιότητα. Οι υπολογισμοί των κρατικών προσόδων, αν και εικολογικοί, δείχνουν ότι η οικονομία του δωδέκατου αιώνα ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό μονεταρσιακή από ό,τι τον έκτο αιώνα. Αυτό είναι ούτως ή άλλως πολύ πιθανό, μιας και η αστικοποίηση και η νομισματική οικονομία συνήθως συμβαδίζουν με την εμπροχική ανάπτυξη που είναι απαραίτητη για τον εφοδιασμό των πόλεων από την ύπαιθρο.

Οι Βυζαντινοί αγρότες αύξησαν την παραγωγή τους αρκετά, όχι μόνο για να θρέψουν μεγαλύτερους αριθμούς κατοίκων της υπαίθρου και των πόλεων, αλλά και για εξαγωγές τροφίμων στο εξωτερικό – σπανιότερες στο παρελθόν. Το επίτευγμα ήταν πολύ εντυπωσιακό, αν λάβουμε υπ' όψη την απώλεια του μικρασιατικού υψιπέδου. Στο μεγαλύτερο μέρος της αγροτική ανάπτυξη θα πρέπει να είχε επιτευχθεί στα βυζαντινά Βαλκάνια, όπου και η κρηνοτροφία αναπτύχθηκε εν πολλοίς τις μικρασιατικές απώλειες σε –χοιρινό και αρνίσι– χρέας, αν και οι Τούρκοι εξήγαγαν ζώα στις βυζαντινές περιοχές. Εκτός από χρέας, οι εξαγωγές από την Ελλάδα στην Ιταλία περιλάμβαναν δημητριακά και κρσσί. Φυσικά, το μεγαλύτερο μέρος του πλεονάσματος αυτών των ειδών, αλλά και των φρούτων, των λαχανικών και του ελαιόλαδου, καταναλωνόταν στα βυζαντινά αστικά κέντρα.

Το χράτος είχε πάρει προ πολλού να επιδοτεί διανομής τροφίμων στις πόλεις, ετοίμως οι κάτοικοί τους έπρεπε με κάποιο τρόπο να εξασφαλίζουν αρκετά χρήματα, ώστε να αγοράζουν τις απαραίτητες προμήθειες. Κύρια βομηχανική δραστηριότητα στις πόλεις ίσως ήταν η επεξεργασία μαλλιού, βαμβακιού και μεταξίου για την παραγωγή υφανμάτων απαραίτητων σε όλους· όμως στις πόλεις παράγονταν και έτοιμος ρουχισμός, κεραμικά και γυάλινα είδη, τούβλα, μεταλλικά αντικείμενα, έπιπλα και ποικίλα εργαλεία και καλλιεργητικά έργα. Τα περισσότερα προορίζονταν για την βυζαντινή ύπαιθρο, όμως κάποια από αυτά εξαγόταν στη Δύση και την Ανατολή. Τέλος, οι Βυζαντινοί εισήγαγαν, όπως και παλιά, ινδικά μπαχαρικά, κινέζικο μετάξι από τον Δρόμο του Μεταξίου, και γούνες και δούλους από την Ρωσία. Τα περισσότερα από αυτά τα εισαγόμενα είδη πουτέλειας αγοράζονταν από τους πλούσιους Βυζαντινούς, αλλά όμως εξαγόταν στην Ιταλία και την Δυτική Ευρώπη.

Το μεγαλύτερο μέρος του εμπόριου ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Δύση είχε περάσει στα χέρια των Βενετών και άλλων Ιταλών εμπόρων, ιδιαίτερα από τότε που ο Δαξίος Α΄ Κομνηνός τούς απώλαξε από εμπορικούς δεσμούς που επιβάλλονταν σε όλους τους υπόλοιπους. Από την άλλη, ο κύριος όγκος του εσωτερικού εμπόριου της αυτοκρατορίας και μεγάλο μέρος του εμπόριου με την Ανατολή ασφαλώς παρέμεινε υπό τον έλεγχο της αναπτυσσόμενης βυζαντινής εμπορικής τάξης. Οι περισσότεροι Ιταλοί περιόριζαν τις δραστηριότητές τους στους κυριότερους λιμένες της αυτοκρατορίας – προπύργων στην Κωνσταντινούπολη. Το ύψος των ιταλικών συναλλαγών μπορεί να εκτιμηθεί με κάποια ακρίβεια, από τα ποσά που κατέγραψαν οι Βυζαντινοί από τους Βενετούς, τους Γενουάτες και τους Ιλλυαίτες εμπόρους. Τα ποσά, αν και πολύ μεγάλα για τους Ιταλούς, ήταν μικρά σε σύγκριση με τις περιουσίες των Βυζαντινών μεγιστάνων, και ακόμη μικρότερα σε σύγκριση με τον προϋπολογισμό του βυζαντινού κράτους. Εκείνο που προκάλεε ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι οι απαλλοτριώσεις και απελάσεις των Ιταλών εμπόρων τον δωδέκατο αιώνα, εξ' όσων γνωρίζουμε, δεν προξένησαν προβλήματα στους Βυζαντινούς. Προφανώς οι ιταλικές επιχειρήσεις αποτελούσαν ένα ασημαντό μέρος του εσωτερικού δικτύου διανομής, και ιδιαίτερα μικρό τμήμα της βυζαντινής οικονομίας.

Η οικονομία παρέμεινε πρωτίτως αγροτική, και οι περισσότεροι Βυζαντινοί ζούσαν ακόμη σε χωριά και όχι σε πόλεις ή κωμοπόλεις.

Κι όμως η βιοτεχνία, το εμπόριο, οι πόλεις, οι κωμπολεις, και μάλιστα τα χωριά του Βυζαντίου ήταν όλα μεγαλύτερα από όσο είχαν υπολόξει επί αιώνες, και κατ' αναλογία με το μικρότερο μέγεθος της επικράτειας, ήταν μεγαλύτερα από ποτέ. Κατά συνέπεια οι Βυζαντινοί ήταν πλουσιότεροι απ' ό,τι στο παρελθόν. Επilogής ήταν πλουσιότεροι από τους πλουσιότερους των Ιταλών, οι οποίοι ήταν πλουσιότεροι από οπουδήποτε άλλο λαό της Δυτικής Ευρώπης. Η οικονομική ανάπτυξη δεν υπήρξε μόνο βυζαντινό φαινόμενο: την ίδια περίοδο η Δυτική Ευρώπη, και ως ένα βαθμό ολόκληρη η Ευρασία, γνώριζε ανάλογη ανάπτυξη – αποτέλεσμα μιας παρόμοιας αύξησης των πληθυσμών. Όμως το Βυζάντιο είχε το προβάδισμα, εν μέρει επειδή η βυζαντινή κυβέρνηση, με όλα τα ελαττώματά της, σε σύγκριση με τους Δυτικούς και τους Μουσουλμάνους ανταγωνιστές της, παρείχε μεγαλύτερη τάξη και ασφάλεια.

ΕΝΑΣ ΑΝΑΖΩΟΓΟΝΗΜΕΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Το Βυζάντιο του ενδέκατου και του δωδέκατου αιώνα έχει κάποιες ομοιότητες με την αρχαία Ελλάδα και την αναγεννησιακή Ιταλία. Οι δύο αυτές κοινωνίες γνώρισαν επίσης μία εκρηκτική δημιουργική, αστική και οικονομική ανάπτυξη που επέφερε ανταγωνισμό και διχόνοια στο εσωτερικό τους και τις οδήγησε τελικά σε στρατιωτική ήττα από εξωτερικούς εχθρούς. Οι αλλαγές και οι εντάσεις στο Βυζάντιο υπήρξαν λιγότερο βίαιες, κυρίως επειδή οι Έλληνες των χιλιών χρόνων και οι Ιταλοί της Αναγέννησης ήταν διαμεριμένοι σε αικιά κλάση. Αντίθετα οι Βυζαντινοί, παρά τις διάφορες εισβολές πολλά κλάση. Αντίθετα οι Βυζαντινοί, παρά τις διάφορες εισβολές και ανταρσίες, μέχρι το 1204 ζούσαν υπό την σκέπη ενός μόνο κράτους. Οστόσο η σύγκριση μάς δείχνει ότι ο πολιτιστικός αναβρασμός και η πρόοδος στα γράμματα και τις τέχνες είναι δυνατό να συμβαδίζουν ακόμη και με καταστροφικές πολιτικές εξελίξεις και ανταρσίες. Βέβαια ο βυζαντινός πολιτισμός αυτής της περιόδου δεν έφτασε ποτέ στα επίπεδα της αρχαίας Ελλάδας ή της αναγεννησιακής Ιταλίας, ωστόσο υπάγονται παραδείγματα Βυζαντινών που είχαν

να επιδείξουν σπάνιο πνευματικό σφρίγγος και καλλιτεχνικές αρετές. Για τον πολιτισμό, όπως και για την πολιτική ιστορία, η απώλεια της Μικράς Ασίας και η άνοδος των Κομνηνών το 1081 σηματοδοτούν ένα νέο στάδιο. Τα διαφορετικά πολιτικά καθεστώτα πριν και μετά από αυτή την χρονολογία εξέθρεψαν κάπως διαφορετικές πολιτιστικές ελίτ. Επί εποχής αδυναμίας ηγεμόνων, πριν τον Αλέξιο Α', η εκκλησιαστική εραρχία και η πολιτική γραφειοκρατία – παρόμοια με τα βυζαντινά και απόρριπτα – ασχούσαν μεγάλη επιρροή και ήταν αρκετά ανεξάρτητες ώστε να επιβάλουν πρότυπα παιδείας και κοινού τους. Οι δύο ομάδες έχασαν μεγάλο μέρος της δύναμής τους επί Κομνηνών, οι οποίοι ευνοούσαν κυρίως δικούς τους συγγενείς και χαμηλόβαθμους κληρικούς. Επitάλέον, η μετατροπή του Βυζαντίου από αυναντιστή υπερδύναμη σε ένα απλά ισχυρό κράτος ανάμεσα σε άλλα, μετέβαλλε τις διαθέσεις: η αλόγητη αυτοπεποίθηση της προηγούμενης περιόδου έδωσε τη θέση της σε ένα πιο «αμυντικό» αίσθημα υπεροχής. Η αλλαγή έκανε τους Βυζαντινούς να αισθάνονται ακόμη πιο διαφορετικοί από τους Δυτικοευρωπαίους από ό,τι στο παρελθόν, και βεβαίως πνευματικά ανώτεροι.

Στην εκάστοτε αιώνα αναδείχθηκαν κάποιες ιδιαίτερες ισχυρές πατριάρχες, με χαρακτηριστικότερο όλων τον Μιχαήλ Κηρουάριου. Στην αρχή δημόσιος υπάλληλος, που αναγκάστηκε να γίνει μοναχός μετά από μία αποτυχημένη συνωμοσία, ο Κηρουάριος διορίστηκε πατριάρχης από τον φίλο του Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο. Ο Κηρουάριος είχε κερδίσει την λάτρη υποστήριξη και δεν δίσταζε να υψώνει το ανάστημά του και να επιβάλλεται στους τέσσερις αυτοκράτορες που ανέβηκαν στον θρόνο επί πατριαρχείας του. Προχάλασε το σχίσμα του 1054 με την παπική εκκλησία, παρά την αντίθεση του Μονομάχου, αμφισβήτησε το δικαίωμα επιλογής επισκόπων από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, τίεσε τον Μιχαήλ ΣΤ' Στρατιωτικά να παραιτηθεί, και αντιτάχθηκε στον Ισαάκιο Α' Κομνηνό, που ακύρωσε παλαιότερες παροχές αυτοκρατορικών γαιών στην Εκκλησία. Οι επίμενοι τρεις πατριάρχες, αν και λιγότερο επιθετικοί, σε κάποιες περιπτώσεις είχαν την άνεση να περιφρονήσουν την αυτοκρατορική βούληση. Ένας από αυτούς, ο νομικός λόγιος Ιωάννης Ξιφιλίνος, αφήγησε την δυναστεία των Δουκών αποδεσμεύοντας την χίρα του Κωνσταντίνου Γ' Ευδοκία Μακρομυθολίτισσα από τον όμο της να μην ξαναπαντρευτεί. Ο Κοσμάς, διάδοχος του Ξιφιλίνου, αργήθηκε να καταδικάσει τον γάμο της σύζυγού του εκθρονω-

σμένου Μιχαήλ Ζ' Δούκα με τον Νικηφόρο Γ' Βοτανειάτη και, αργότερα, με τον Αλέξιο Α' Κομνηνό.

Ο Μιχαήλ Κηρουλάγιος προστάθηκε να θέσει υπό την δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως την Εκκλησία της Αρμενίας και, ειδικά, να απαγορεύσει την αρμενική συνήθεια της χρήσης άζυμου άρτου στην Θεία Κοινωνία. Επειδή η Δυτική Εκκλησία ακολουθούσε την ίδια συνήθεια, η πατριαρχική απαγόρευση της χρήσης άζυμου άρτου είχε επιπτώσεις στους ναούς της Κωνσταντινουπόλης στους οποίους εκκλησιαζόνταν οι Δυτικοί. Ο πάπας διαμαρτυρήθηκε και, μετά από κάποιους διατηρητισμούς, το 1054, μία παπική αντιπροσωπεία στην Κωνσταντινούπολη αντάλλαξε αφορισμούς με τον πατριάρχη. Οι αφορισμοί δεν επικαλούνταν καμία διαφορά ανάμεσα στην Ανατολική και την Δυτική Εκκλησία, πέραν αυτών που υπήρξαν συμβατές επί αιώνες ενότητας - ωστόσο στάθηκαν αφορμή να μην ευδοθούν οι προσπάθειες του αυτοκράτορα για στρατιωτική συμμαχία με τον πάπα κατά των Νορμανδών στασιαστών της νότιας Ιταλίας. Η παπική Εκκλησία συμμάχησε τότε με τους Νορμανδούς οι οποίοι, αφού κατέλαβαν την Βυζαντινή Ιταλία, εισέβαλαν στα Βαλκάνια. Έτσι, οι πολιτικές διαφορές εμπόδιζαν κάθε προσπάθεια να αρθεί το σχίσμα, για περισσότερο από τριάντα χρόνια.

Στο μεταξύ η Κωνσταντινούπολη είχε γίνει τόπος φυλόξενος για τους διανοούμενους, όπως ήταν τον πέμπτο και έκτο αιώνα. Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος ίδρυσε δύο σχολές, μία Νομική υπό τον Ιωάννη Ξιφιλίνο και μία Φιλοσοφική υπό τον Κωνσταντίνο (και μετέπειτα «Μιχαήλ») Ψελλό. Σκοπός τους δεν ήταν μόνο η εκπαίδευση δημοσίων υπαλλήλων, αλλά και η πρωτότυπη ακαδημαϊκή έρευνα. Ο Ψελλός, ίσως ο λαμπρότερος Βυζαντινός λόγιος που έζησε ποτέ, συνδυάζει τα φερόδοξα χριστιανικά πιστεύω με το ενδιαφέρον και την προθυμία -πλάτωνικής και αριστοτελικής έμπνευσης- να μελετηθεί και να αναλυθεί ο υπαρκτός κόσμος με δικούς του φυσικούς όρους. Η υπεροχή του Ψελλού και του Ξιφιλίνου τελικά επέσυρε τόσο φθόνο, που επί βασιλείας του διατακτικού Κωνσταντίνου Γ' Δούκα οι δύο άνδρες ανεγκράσθηκαν να παρατηθούν από τις θέσεις τους και να περιβληθούν το μοναχικό σχήμα. Αργότερα όμως ανέκτησαν και πάλι επιφροσύνη. Ο Ψελλός υπήρξε σημαντικός -και όχι πάντοτε σοφός- σύμβουλος όλων των αυτοκρατόρων από τον Μιχαήλ ΣΤ' Στρατιωτικό μέχρι τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα. Βοήθησε τον Ισαάκιο Α' Κομνηνό να εκθρονώσει τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάγιο, και έπεισε τον

Κωνσταντίνο Γ' Δούκα να ονομάσει πατριάρχη τον Ιωάννη Ξιφιλίνο.

Ακριβώς όπως χυριάγγισαν οι ισχυροί πατριάρχες επί βασιλείας των αδύναμων αυτοκρατόρων του ενδέκατου αιώνα, έτσι και στα χρόνια των ισχυρών αυτοκρατόρων που ακολούθησαν -αρχής γενομένης με τον Αλέξιο Α'- αναδεικνύονταν αδύναμοι πατριάρχες. Αυτό δεν σήμαινε ότι η εκκλησία ως σύνολο είχε αποδυναμωθεί. Οι αυτοκράτορες ήταν ευσεβείς ή τουλάχιστον έτσι επιθυμούσαν να φαίνονται. Ο Αλέξιος Α' ξεκίνησε μια προσπάθεια να μεταρρυθμίσει το καθεστώς των μοναστηριών της αυτοκρατορίας, αλλά από τα οποία είχαν καταστήσει ιδιοκτησίες πλούσιων προσώπων. Η μεταρρυθμιστική κίνηση ευνοούσε την μοναστική ανεξαρτησία και προσέδινε μεγαλύτερη βαρύτητα στην πνευματική ζωή των μοναχών. Τα περισσότερα φημιζόμενα μοναστήρια βρέσκονταν σε απομονωμένα νησιά ή βουνά, ιδίαιτερα στον Άθω, και οι μοναχοί συνήθιζαν να μην αναμνηνύονται στην πολιτική. Τον ίδιο καιρό, οι πατριάρχες ασκούσαν λιγότερο έλεγχο στους επισκόπους και άλλους ανθρώπους της εκκλησίας, οι οποίοι μέσα από μία σειρά συνόδων διεξήγγισαν μικρές διαβόητες δίκες αιρετικών.

Το πρώτο θύμα τους ήταν ο Ιωάννης Ιταλός, ο καλύτερος μαθητής του Ψελλού και διάδοχός του στην καθήρεσία της αυτοκρατορικής φιλοσοφικής σχολής. Εκτός από τον τραγικό χαρακτήρα, ο Ιταλός είχε το μειονέκτημα ότι καταγόταν από τη νότια Ιταλία, ήδη κατεχόμενη από τους Νορμανδούς εχθρούς των Βυζαντινών. Σε μια δίκη το 1082 ο Ιταλός καταδικάστηκε ως υπέριμχος ειδωλολατρικών φιλοσοφικών θέσεων και, εντέλως παράλογα, για εικονομαχία. Αν και πρόθυμος να αποκηρύξει τα ανορθόδοξα δόγματα για τα οποία τον κατηγορούσαν, ο Ιταλός κλείστηκε σε μοναστήρι και του απαγορεύτηκε να διδάσκει. Η φιλοσοφική σχολή παρέμεινε σε ληττοργία, αλλά οι Βυζαντινοί φιλόσοφοι έπρεπε εφ' εξής να είναι πολύ πιο προσεκτικοί με το περιεχόμενο της διδασκαλίας τους.

Κατοπινές σύνδοι διεξήγαν και άλλες δίκες αιρετικών, μερικές με ιδιαιτέρα αιμφηβολο κατηγορητήριο, και ενάντια στην θέληση του αυτοκράτορα. Καταδικάστηκαν ωστόσο και κάποιοι πραγματικοί αιρετικοί, όπως οι Βούγγαροι Βογύμιοι, δωαδιστές που πίστευαν στην ύπαρξη ενός καλού και ενός κακού θεού.

Οι Σπουροφορίες περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο τις σχέσεις του Βυζαντίου με την Δύση. Ο Πάπας Ουρβανός Β', του οποίου ο προκάτοχος είχε αφορίσει τον Αλέξιο Α' ως ασεπτεπιστή, φρόντισε να άρει

επιστήμης τον αφορισμό. Επιθυμούσε οι Σταυροφόροι να βοηθήσουν την αυτοκρατορία, και η Πρώτη Σταυροφορία πράγματι βοήθησε τους Βυζαντινούς να επανακτήσουν σημαντικό τμήμα της Μικράς Ασίας. Ωστόσο, από την στιγμή που εδραιώθηκαν στην Αντιόχεια, οι Σταυροφόροι κυβέρνησαν πολλάς Ορθόδοξους και Μονοφύστες Χριστιανούς, οι οποίοι υπάγονταν στα παλιά πατριαρχεία της Αντιόχειας και των Ιερουσαλήμων. Δόρισαν Λατίνους πατριάρχες και επισκόπους, εκτοπίζοντας τους Μελκίτες ιερωμένους, που ήταν ομόδοξοι της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, οι αρχηγοί των Σταυροφόρων αντιμετώπιστηκαν ευνοϊκά από τους Μονοφύστες, και τελικά διαπραγματεύθηκαν μία –εφήμερη– εκκλησιαστική ένωση με τους Αρμένιους, με τους οποίους οι Βυζαντινοί είχαν ψυχρανθεί, καθώς και την ένωση με τους Μαρωνίτες Χριστιανούς του Όρους Λιβάνου.

Παρά την δυσπιστία των Βυζαντινών προς τους Σταυροφόρους, οι Αλέξιος Α΄, Ιωάννης Β΄ και Μανουήλ διαπραγματεύθηκαν με τον παπικό θρόνο, ελπίζοντας να αποκαταστήσουν την εκκλησιαστική ενότητα. Ενώθηκαν τον διάλογο ανάμεσα σε Λατίνους και Βυζαντινούς θεολόγους, και στην Κωνσταντινούπολη πράγματι διεξήχθησαν πολυτάξιμες και διειδυτικές συζητήσεις πάνω στα κύρια ζητήματα. Οι περισσότεροι Λατίνκοι θα έμεναν ακατοποίητοι αν η ενότητα αποκαθίστατο με τους όρους που ίσχυσαν στο παρελθόν. Όμως τώρα πολλοί Βυζαντινοί πρόβαλλαν ενστάσεις ενάντια σε πρακτικές που είχαν καθιερωθεί στην Δυτική Εκκλησία από καιρό, και αμφισβητούσαν το –επί αιώνες αναγνωρισμένο– δικαίωμα του πάπα να εξετάζει προσφυγές των Χριστιανών της Ανατολής επί δογματικών και πειθαρχικών ζητημάτων. Οι Βυζαντινοί ήταν τώρα πρόθυμοι να παραδεχθούν μόνο το παπικό δικαίωμα της τιμητικής πρωτοκαθεδρίας και εκπροσώπησης στις ορθοπενικές συνόδους.

Η παπική εκκλησία δεν ήταν διατεθειμένη να αλλάξει τις δυτικές πρακτικές εξουσίας της χριτικής των Βυζαντινών ή να παρατηρεί απτό πρόνομα που ήταν κάποτε αποδεχτά από τους Βυζαντινούς. Επομένως, ένας βίαιος διακανονισμός προϋπέθετε παραχωρήσεις από πλευράς των Βυζαντινών, και σ' αυτό αντιδρούσαν πολλοί. Οι αυτοκράτορες συνειδητοποίησαν ότι μία διευθέτηση θα μπορούσε να προκαλέσει ακόμη μεγαλύτερη δυόνοια –τουλάχιστον μεταξύ των Βυζαντινών– απ' ό,τι το ίδιο το σχίσμα. Τον καιρό του σχίσματος του 1054 οι Βυζαντινοί θεωρούσαν δεδομένη την ανωτερότητα των δικών τους εκκλησιαστικών συνηθειών, όμως τον δωδέκατο αιώ-

να κάποιοι αισθάνονταν υποχρεωμένοι να επιμείνουν ότι το δικίο ήταν αποκλειστικά με το μέρος τους, ίσως επειδή το έβρισκαν δύσκολο να καταργήσουν κάποια από τα επιχειρήματα των Δυτικών θεολόγων.

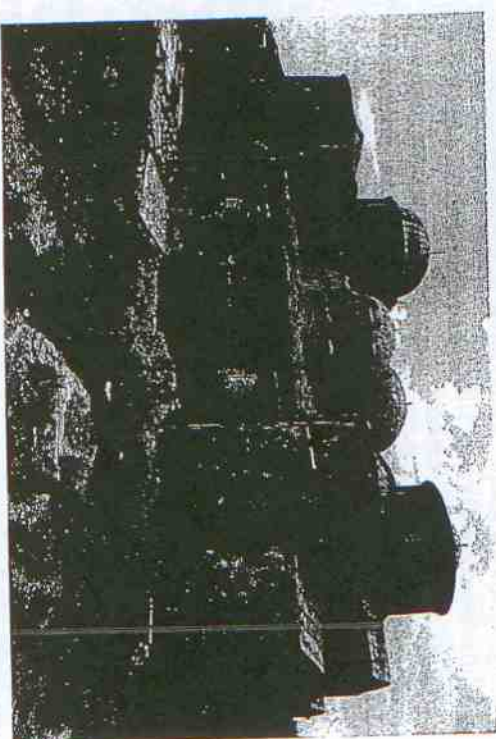
Η Βυζαντινή υπεροχή έναντι της Δύσης διαβρωνόταν συνεχώς, όχι μόνο σε ό,τι αφορούσε στην πολιτική και στρατιωτική ισχύ, αλλά και στον χώρο της παιδείας και της διανοήσης. Αντιστοίχα φαινόμενα με την ίδρυση νέων σχολών από τους Βυζαντινούς, την εκ νέου μελέτη της κλασικής φιλοσοφίας και τις καινοτομίες στην λογοτεχνία, υπήρχαν και στην Δύση την ίδια εκείνη εποχή. Βέβαια στον τομέα της γνώσης, ειδικά στην φιλοσοφία και την επιστήμη, οι Δυτικοί λόγιοι είχαν ξεκινήσει από πολύ χαμηλότερο σημείο και συνεχίζαν να υστερούν. Για παράδειγμα, ξεκίνησαν με εντελώς επιπόλαιες γνώσεις αρχαίας φιλοσοφίας και κατόπιν ανακάλυψαν τον Αριστοτέλη μέσα μεταφράσεων από τα αραβικά, χωρίς ουσιαστικά να γνωρίζουν τον Πλάτωνα και άλλους φιλοσόφους. Κι όμως οι πολλαπλές διαφέσεις της δυτικής εκκλησίας και των δυτικών κρατών έθεταν λιγότερους περιορισμούς στους δυτικούς λόγιους – σε αντίθεση με τις αυταρχικές επισημες συνόδους που καταδικάσαν τον Ιωάννη Ιταλό και άλλους Βυζαντινούς διανοούμενους. Η βυζαντινή λογισούνη και η λογοτεχνία συνέχισαν να ευδοχιμούν, αλλά τον δωδέκατο αιώνα δεν υπερέχαν πλέον έναντι των δυτικών τόσο ώστε να μένουν εντελώς απρόσβλητες από δυτικές επιτροπές και τάσεις. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Κομνηνός ενλίτε χατηγορείτο ως δυτικόφωλος.

Τον ενδέκατο αιώνα οι Βυζαντινοί λόγιοι ήταν ακόμη ασυναγώνιστοι. Σε αντίθεση με τους προκατόχους τους, ο Μιχαήλ Ψελλός και οι σύγχρονοί του ήταν τόσο εξοικειωμένοι με την αρχαία ελληνική γραμματεία, που δεν αισθάνονταν κανενός είδους «αρχαιοελληνική απειλή». Το ύφος του Ψελλού είναι συχνά περιτλόκο και εκκεντρικό, ο ίδιος όμως έλεγγε απόλυτα την διδασκαλία και διουόγητη γραφή του και μπορούσε να την χρησιμοποιεί κατά το δοχούν για να εκπράξει πρωτότυπες ιδέες. Το πιο πρωτότυπο έργο του Ψελλού είναι ίσως η “Χρονογραφία” του: γραμμένη υπό μορφή πολιτικής ιστορίας, εκφράζει ένα ενδιαφέρον για τον ανθρώπινο χαρακτήρα, που ίσως δεν έχει προηγούμενο στην ελληνική λογοτεχνία. Βασισμένος κυρίως στην προσωπική του εμπειρία, ο Ψελλός περιγράφει εδώ όλο τους αυτοκράτορες από τον Βασίλειο Β΄ έως τον Μιχαήλ ΣΤ΄ («Στρατιωτικό»). Με την εξαίρεση του τελευταίου, τον οποίο έπρε-

πε να εξυμνήσει επειδή βασίλευε την εποχή της συγγραφής του έργου, ο Ψελλός ζυγιάζει τις αρετές και τα ελαττώματα των αυτοκρατόρων με οξυδέρκεια και σχετική αντικειμενικότητα. Φαίνεται να μην έχει πλήρη επίγνωση των αιτιών της πολιτικοστρατιωτικής παρακμής, και προτιμώμενα θέματα του ήταν οι άνθρωποι παρά τα γεγονότα.

Ανάμεσα σε αρκετές εξαιρετικές ιστορίες παραδοσιακού τύπου, ξεχωρίζουν δύο κλασικά έργα. Το πρώτο είναι η *Αλεξιάς*, μία ιστορία της βασιλείας του Αλεξίου Α' γραμμένη από την κόρη του Άννα Κομνηνή. Η Άννα χειρίζεται επιδέξια το συναρπαστικό της θέμα – την αποκατάσταση της χαμένης δόξας της αυτοκρατορίας από τον πατέρα της – με μια δίγυρη αίσθηση της αφήγησης και ταυτόχρονη έμφαση στους χαρακτήρες και στην λεπτομέρεια. Η γραφή της είναι εγκωμιαστική και συνάμα ειλικρινής, μιας και ο Αλέξιος χειριζόταν ευφύως τα καθημερινά γεγονότα που περιγράφει η Άννα, ενώ το γεγονός ότι ο πατέρας της δεν υπήρξε μεγάλος οραματιστής ισχύει και για την ίδια. Ο συνεχιστής της, ο Νικήτας Χωνιάτης, επέλεξε ένα εξίσου δραματικό αλλά τριγωνό αυτή την φορά θέμα: την παρακμή της αυτοκρατορίας κατά τον δωδέκατο αιώνα, μέχρι την άλωση της από την Δ' Σταυροφορία. Ο Νικήτας είχε οδύνηρή επίγνωση της επερχόμενης καταστροφής. Ατάλαγμένος από την υποχώρηση ή επιθυμία να αποσείσει τις ευθύνες των αυτοκρατόρων τους οποίους κατηγορούσε για την καταστροφή, συνδυάζει την κατανόηση της ανθρώπινης ιδιοσυγκρασίας, που χαρακτήριζε τον Ψελλό, με την κοιμηή σύνθεση της Άννας, δίνοντας ταυτόχρονα στο έργο του μια πιο ιστορική προσοχή.

Τον ενδέκατο και ιδιαιτέρως τον δωδέκατο αιώνα εμφανίστηκαν δεκάδες άξιοι-Βυζαντινοί συγγραφείς κάθε λογής, μεταξύ των οποίων επιστολογράφοι, αυλικό ποιητές, και σχολιαστές έργων της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Στα εξόχως πρωτότυπα έργα συγκαταλέγεται ο σατιρικός διάλογος *Τιμαρίων*, που περιγράφει με ζωηρά χρώματα ένα ταξίδι στον Άδη, όπου ο ήρωας συναντά κάποιους συγκαίματους του επίσης τα σατιρικά ποιήματα του Θεόδωρου Πρόδρομου, γραμμένα στην καθομιλουμένη ελληνική της εποχής, που περιγράφουν σκηές της καθημερινής ζωής στην Πόλη. Αξιοσημείωτες είναι και τέσσερις ερωτικές ιστορίες με φόντο την Κλασική Ελλάδα, τρεις από τις οποίες σε έμμετρο λόγο. Αυτά τα ρομάντζα αναβίωσαν ένα λογοτεχνικό είδος που είχε εκλείψει από τον τρίτο αιώνα

11. Οι τρεις συνεχόμενες εκδηλώσεις της μονής του Χριστού Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός (1118-43) ίδρυσε την μονή το 1136, ευγνώμων για τις νίκες του επί των Τούρκων και των Βυζαντινών σουνιτών.

–εξαφουμένου, ως έναν βαθμό, του επικού έργου *Διγενής Ακρίτης*, το οποίο πήρε την τελική του μορφή τον δωδέκατο αιώνα. Τέτοια έργα, που εξυμνούσαν τον έρωτα και τον γάμο, αντανακλούν το έντονο οικογενειακό αίσθημα που είχε αναπτυχθεί μεταξύ των Βυζαντινών αριστοκρατών και άλλων, που το συναντούμε άδωστε και στην πολιτική της εποχής. Αν και το αίσθημα της αποσίωσης στην οικογένεια πιθανό να οδήγησε σε μια πιο ευνοϊκή στάση έναντι των γυναικών, οι βυζαντινές απόψεις περί γυναικών ανέκαθεν ήταν ένα μίγμα θετικών και αρνητικών, τόσο περίπλοκο που η όποια αλλαγή δεν θα μπορούσε να έχει ποιοτικό χαρακτήρα.

Για πρώτη φορά μετά τον έβδο αιώνα –αν όχι για πρώτη φορά στην ιστορία του– παρήγε το Βυζάντιο τόσα πολλά και τόσο έξοχα έργα τέχνης. Τον ενδέκατο αιώνα αρκετοί αυτοκράτορες ανήγειραν δαπανηρότατες μονές στην πρωτεύουσα, οι οποίες δεν σώζονται σήμερα, αλλά περιγράφονται με δέος από ανθρώπους της εποχής. Η πιο μεγαλοπρεπής ήταν έργο του Κωνσταντίνου Μονομάχου, ο οποίος

επίσης ανήγυρε την Νέα Μονή, ένα πλούσιο μοναστήρι στην Χίο. Η Νέα Μονή σώζεται ακόμην, μαζί με τα εντυπωσιακά ψηφιδωτά της και τα μαρμάρινα διακοσμητικά μέλη. Οι αριστοκράτες, ακολουθώντας ως συνήθως το παράδειγμα των αυτοκρατόρων, έπαισαν περίτεχνα διακοσμημένες εκκλησίες και μονές σε όλες τις επαρχίες. Από όλες, σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνται εκείνες που λαξεύτηκαν σε βραχώδεις σχηματισμούς της Καρπαδοκίας. Τα ψηφιδωτά και οι εικονογραφίες χειρογράφων αυτής της περιόδου καταδεικνύουν ότι οι Βυζαντινοί καλλιτέχνες, ενώ ακολουθούσαν κυρίως παραδοσιακές τεχνολογίες, είχαν κατακτήσει ένα υψηλό επίπεδο τεχνικής.

Η τουρκική εισβολή στην Μικρά Ασία έπληξε προσηρινά το χριστικό θησαυροφυλάκιο και την αριστοκρατία, αρκετά ώστε να περυσταθούν οι δαπανηρές μορφές τέχνης και αρχιτεκτονικής, όμως ήδη από τις αρχές του δωδέκατου αιώνα δεν εμφανίζονται σημεία ανέχειας. Οι Αδέλφιοι Δ' και Μανουήλ επέκτειναν το ανάκτορο των Βλαχερών στην βορειοδυτική Κωνσταντινούπολη, μετατρέποντάς το σε κύρια αυτοκρατορική κατοικία. Το ανώτερο όλων των αυτοκρατορικών εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, η μονή του Παντοκράτορος Χριστού στην Κωνσταντινούπολη, χτισμένη στην κορυφή ενός λόφου στα χρόνια του Ιωάννη Β' Κομνηνού, είναι ένα μνημειώδες οικοδόμημα, ακόμη ορατό από μεγάλο τμήμα της σημερινής Πόλης.

Εκτός Κωνσταντινούπολης, δύο από τις μονές του δωδέκατου αιώνα που σώζονται είναι του Δαφνίου, έξω από την Αθήνα, και του Οσίου Λουκά, κοντά στην Θήβα, εκκλησιαστικά διακοσμημένες με μάρμαρα και ψηφιδωτά. Κατά πάσα πιθανότητα, η ανέγερσή τους χρηματοδοτήθηκε από αριστοκράτες πάτρωνες. Την ίδια εκείνη εποχή οι Νορμανδοί βάδαιες και η Δημοκρατία της Βενετίας αναγνωρίζοντας ότι η βυζαντινή τέχνη αποτελούσε το υψηλότερο πρότυπο για τον Δυτικό κόσμο, προσάδαμβαναν Βυζαντινούς καλλιτέχνες ψηφιδωτών για την διακόσμηση των πιο πολυτελών εκκλησιών τους, στις περισσότερες από τις οποίες διατηρείται σχεδόν ανέπαφη μέχρι σήμερα. Τα Βυζαντινά ψηφιδωτά, οι εικόνες, τα εικονογραφημένα χειρόγραφα και τα ελεφάντινα ανάγλυφα του δωδέκατου αιώνα, μερικά από τα οποία αγγίζουν τα όρια της υπερβολικής λεπτότητας, είναι αληθινά υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου.

Το ότι μία τόσο πλούσια και επινοητική κοινωνία υπέκυψε τελικά στους εχθρούς της δεν αποτελεί πραγματικό μυστήριο. Οι αυτοκρά-

τορες της εποχής, όπως και οι αρχαίοι Έλληνες όταν αντιμετώπισαν τους Ρωμαίους, δεν έκαναν σωστή χρήση των πλεονεκτημάτων τους επειδή υποτίμησαν τους αντιπάλους τους. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι οι Τούρκοι είχαν πολλά κοινά με τους Άραβες, τους οποίους είχαν μάθει πώς να νικούν - και ότι οι Βενετοί και οι Σταυροφόροι, ενώ έμοιαζαν με τους Βυζαντινούς, ήταν πιο ανόητοι και αδαιες. Όταν δεν απολάμβαναν τα φαινομενικά ασταίρευτα πλούτη τους, οι περισσότεροι Βυζαντινοί ηγεμόνες ανησυχούσαν περισσότερο για τους δικούς τους απειθαρχούς υποτελείς παρά για τους ξένους. Ο παλιός στρατός Ξηράς και το μικρασιατικό υψητέρο θεωρούνταν από τους περισσότερους αυτοκράτορες ως φωλιές εκκόλαψης πανίσχυρων σαρμαστών αριστοκρατών, και τους φάνηκε ότι με την απώλειά τους η αυτοκρατορία μπορούσε να κυβερνηθεί πιο εύκολα. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν ένα πολύ μικρό μέρος των πόρων τους για να προστατεύσουν τους εαυτούς τους. Έτσι, ο ίδιος ο πλούτος τους σπράφθηκε εναντίον τους, καθώς προκαλούσε τους ξένους να τον λεηλατήσουν.